

Tartu Ülikool

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Eesti ajaloo osakond

Anna Elisabeth Benno

**Eesti NSV Ministrite Nõukogu Repatrieerimise osakonna tegevus
Saksamaal asuvate eestlaste repatrieerimiseks perioodil 1945 – 1953**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: prof Tõnu-Andrus Tannberg

Tartu 2025

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Repatrieerimine ja selle teostamine	7
1.1 Repatrieerimise käik.....	7
1.2 Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Repatrieerimise osakond	10
2. Repatrieerimise meetodid	13
2.1 Massimeedia.....	13
2.2 Individuaalne lähenemine	18
3. Mõjusus ja edu.....	21
Kokkuvõte.....	27
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	29
Summary	34
Lisad.....	36

Sissejuhatus

2024. aasta sügisel möödus 80 aastat Suurest põgenemisest, mille käigust lahkus kodumaalt pea 80 000 eestlast, neist umbes pooled jõudsid Saksamaale või selle okupeeritud aladele.¹ Põgenike saatus sõltus suuresti sellest, kelle kontrolli alla nende peatumiskoht sõja lõppedes jäi: Nõukogude Liit luges eestlasi oma kodanikeks ning teostas oma aladel nende sundrepatrieerimist, Ameerika Ühendriigid ja Ühendkuningriik aga arvestasid Nõukogude Liidu sõjaeelseid piire ning seega eestlasi sunniviisiliselt ei repatrieerinud. Prantslased andsid küll välja eesti rahvusest sõjavange, kuid mitte tsiviilelanikke.² Sellest hoolimata seadsid Nõukogude võimud eesmärgiks võimalikult palju eestlasi ja teisi "kodanikke" tagasi tuua, kui mitte sunniviisiliselt, siis veendes neid ise repatrieeruma.

Bakalaureusetöös kasutatakse Saksamaal asunud eestlaste kohta vaheldumisi sõnu põgenik ja ümberasustatud isik (ing. *displaced person*, lüh. DP). Selle töö kontekstis on need samatähenduslikud: eestlane või Eestist pärit inimene, kes sõjasündmuste tõttu Saksamaale jõudis ning sõja järel seal laagris elas. Allikates ja ajalookirjutuses võib kohati tähendada nende mõistete kasutamist erinevate tähendustega, seda seetõttu, et Saksamaal tegutsevad sõjalised ja pagulasorganisatsioonid ÜRO Abistamis- ja Taastamisadministratsioon (ing. *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*, lüh. UNRRA) ja Liitlaste Ekspeditsiooniväe Kõrgem Peakorter (ing. *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force*, lüh. SHAEF) defineerisid neid erinevalt. SHAEF'i jaoks oli DP tsiviilisik, kes oli sõja tõttu sattunud oma kodumaa piiridest väljapoole ning põgenik (ing. *refugee*) isik, kes oli oma riigi piirides kodust eemale sattunud. Üldiselt järgiti seda definitsiooni, kuid vahel kasutati ka UNRRA oma, mille järgi olid DP-d välismaalased, kes sattusid tahtlikult või tahtmata Saksa sõjategevuse tõttu Saksamaale või elasid juba enne sõja puhkemist seal.³ Peamine erinevus kahe staatuse vahel oli nende repatrieerimise võimalus, mis kehtis põgenike osas. Eestlasi kategoriseeriti üldiselt DP-deks ning UNRRA hallatud laagrites neid sundrepatrieerida ei tohtinud.⁴ Nõukogude

¹ Ivi Tomingas. „Suur põgenemine 1944“. Tuna nr 3, 2019, lk 119.

² Indrek Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: UMARA, 1996, lk 9; Suurbritannia 49. diviisi juhataja kiri Nõukogude misjooni juhile Gudokovile, 30.08.1945. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, kd. 1. Федер. арх. агентство ФКУ «Гос. архив Российской Федерации», Герман. ист. ин-т в Москве; Отв. ред. и отв. сост. О.В. Лавинская, В.В. Захаров. М.: Политическая энциклопедия, 2019, lk 379.

³ Kaja Kumer-Haukanõmm. „Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel.“ Doktoritöö, Tartu Ülikool, 2012, lk 28, 31.

⁴ *Ibid*, lk 36.

võimud ei tunnistanud kumbagi definitsiooni, kasutades selle asemel üldist nimetust Nõukogude Liidu kodanik, millele vahel lisandusid sõnad evakueeritud, sõjavang või reetur.⁵

Varasemalt pole eestlaste repatrieerimist Saksamaal sügavuti uuritud. Indrek Jürjo käsitles oma 1996. aasta raamatus "Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal" küll osaliselt ka repatrieerimistemaatikat, kuid suurem rõhk oli luuretegevusel ning käesoleva töö raamidesse jäävatest aastatest hiljem toimunud sündmustel.⁶ Kaja Kumer-Haukanõmm käsitles repatrieerimist oma doktoritöös, täpsemalt teises katuspeatükis ning artiklis „The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52“. Alapeatükis 2.3 „Repatrieerimise temaatika“ kirjutab ta repatrieerimisest rahvusvaheliste sõjalis-põgenikeorganisatsioonide UNRRA ja SHAEF kontekstis, käsitledes seda osana põgenikelaagrite haldusest.⁷ Kuna Haukanõmme doktoritöö fookuses on lääneliitlaste suhtumine Balti pagulastesse, jääb nõukogude võimude tegevus arusaadavalt tahaplaanile. Muidugi ei saa mainimata jätta Ferdinand Kooli suurteost „DP kroonika: Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951“, millest käib üldise laagrielu kontekstis läbi ka repatrieerimise temaatika.⁸ Antud teosesse tuleb samas suhtuda tugeva kriitikaga, kuna autori arvamus ja seisukohad lähevad kohati vastuollu isegi tema enda esitatud allikatega. Kõige otsesemalt käsitleb selle töö teemat David Vseviõvi artikkel „Kodumaa kutsub – repatrieerumise korraldamisest ENSVs“.⁹ Kuna tegemist on artikliga, ei olnud Vseviõvil võimalik teemat kuigivõrd sügavuti käsitleda, samuti on viimase kahekümne aasta jooksul (artikkel ilmus aastal 2002) suurenenud ligipääs allikatele, sh on ilmunud publikatsioon Venemaal arhiivides olevatest materjalidest. Repatrieerimistemat on ta käsitlenud ka oma samal aastal ilmunud doktoritöös ja artiklis „Repatrieerimisretoorika kui abivahend kohandamiseks tagasipöördumisideega (1945–1953)“.¹⁰ Sõjavangide repatrieerimist käsitles oma doktoritöös Peeter Kaasik.¹¹ Repatrieerimistemaatikat on ka varasemalt bakalaureusetöodes uuritud. Elju

⁵ *Ibid*, lk 29.

⁶ Indrek Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: UMARA, 1996.

⁷ *Ibid*, lk 45–48.

⁸ Ferdinand Kool. *DP kroonika: Eesti pagulased Saksamaal 1944-1951*. Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 1999.

⁹ David Vseviõv. „Kodumaa kutsub – repatrieerumise korraldamisest ENSVs“. *Looming* nr 12, 2002, lk 1855–1869.

¹⁰ David Vseviõv. „Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda“. Doktoritöö, Tallinna Pedagoogikaülikool, 2002; David Vseviõv. „Repatrieerimisretoorika kui abivahend kohandamiseks tagasipöördumisideega (1945–1953)“. *Kohandamise märgid*, koost. V. Sarapik, M. Kalda, R. Veidemann. Eesti TA Uneri ja Tuuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk 67–86.

¹¹ Peeter Kaasik. „Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel: sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi“. Doktoritöö, Tallinna Ülikool, 2012.

Kase töö „Repatrieerimine Eesti NSV-s“ käsitles paljusid teemasid, mida siin töös käsitletakse, kuid tegi seda üldisemalt ning võttis ette ka repatrieerunute elu kodumaal.¹² Eesti pagulastest Inglismaal ning nende repatrieerimisest sõjajärgsel perioodil kirjutas Katrin Tšepurin.¹³ Töö keskendub põhiliselt põgenike elule Inglismaal, kuid kirjeldab ka repatrieerimise meetodeid ja repatriantide saatust. Airi Kuusiku töö samast aastast keskendus eksklusiivselt erinevatele meetoditele, mida Eesti NSV-s kogu maailmas asuvate eestlaste repatrieerimiseks kasutati.¹⁴

Maailmas laiemalt on repatrieerimise temaatika uurimisteamana viimase kümnekonna aasta jooksul populaarsust kogunud. Täpsema varasema historiograafia võib leida näiteks Kaja Kumer-Haukanõmme doktoritööst, kuid toon siinkohal välja mõned näited peamiselt viimastel aastatel ilmunud käsitlustest. Vene autoritest on Nõukogude Liitu repatrieerumist uurinud näiteks Viktor Zemskov ja Juri Arzamaskin.¹⁵ Saksamaalt repatrieerumist laiemalt on käsitlenud sealsed ajaloolased, nagu näiteks Ulrike Goeken-Haidl, Wolfgang Jacobmeyer ning Christian Pletzing.¹⁶ Seal on repatrieerimist juba pikalt uuritud. Poola perspektiivist on DP laagreid käsitlenud Kataryna Nowak ja Samantha K. Knapton.¹⁷ Ümberasumise mõju pikemas perspektiivis on uurinud Austraalia ajaloolane Jessica Stroja.¹⁸

Bakalaureusetöö eesmärgiks on uurida Eesti NSV tasemel toimunud Saksamaa-suunalist repatrieerimistööd. Täpsemalt otsib sinne bakalaureusetöö vastuseid eelkõige järgmistele uurimisküsimustele: 1) milline oli repatrieerimise üldine kulg ja selle protsessi korraldamise institutsionaalne raamistik, 2) milliseid repatrieerimise meetodeid rakendas poliitiline võim inimeste Eestisse tagasi meelitamiseks ning 3) kui mõjukas ja tulemuslik Saksamaa suunal teostatud repatrieerimise poliitika kokkuvõttes oli? Varem pole repatrieerimise osakonda ega selle tegevust antud teemapüstituse raames sügavuti uuritud, seega on selle bakalaureusetöös

¹² Elju Kase. „Repatrieerimine Eesti NSV-s.“ Bakalaureusetöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti ajaloo õppetool, 2005.

¹³ Katrin Tšepurin. „Eesti pagulased Inglismaal ning nende repatrieerimine sõjajärgsel perioodil.“ Bakalaureusetöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Uusima ajaloo õppetool, 2008.

¹⁴ Airi Kuusk. „Repatrieerimispropaganda Eesti NSV-s repatriantide kaasamise näitel aastatel 1945–1953.“ Bakalaureusetöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Uusima ajaloo õppetool, 2008.

¹⁵ Виктор Земсков. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952. Москва: Центр гуманитарных инициатив, 2016; Юрий Арзамаскин. Тайны советской репатриации. Москва: Вече, 2015.

¹⁶ Ulrike Goeken-Haidl. Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg. Essen: Klartext, 2007; Wolfgang Jacobmeyer. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer – Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Band 65. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985; Christian Pletzing, Marianne Pletzing (Hg.). Displaced persons. Flüchtlinge aus den baltischen staaten in deutschland. Colloquia Baltica 12, 2007.

¹⁷ Kataryna Nowak. Kingdom of Barracks. Polish Displaced Persons in Allied-Occupied Germany and Austria. Montreal & Kingston: McGill-Queens University Press, 2023; Samantha K. Knapton. Occupiers, Humanitarian Workers, and Polish Displaced Persons on British-Occupied Germany. London: Bloomsbury, 2023.

¹⁸ Jessica Stroja. Displaced Persons, Resettlement and the Legacies of War. Oxon: Routledge, 2022.

fookusesse võtmine õigustatud. Teemale lähenetakse kolmes osas: esiteks antakse üldine taust repatrieerimise ja repatrieerimisosakonna kohta, teiseks käsitletakse osakonna kasutatud võtteid ja meetodeid ning kolmandaks analüüsitakse nende töö tulemusi. Ajaliselt on töö piiratud osakonna tegevusaastatega ehk 1945–1953. Repatriantide edasine saatus filtreerimislaagrites ja järgnevates sihtkohtades jääb selle töö fookusest välja, kuid on oluline repatrieerumise laiemas ajaloos.

Bakalaureusetöö toetub allikaliselt peamiselt Rahvusarhiivis talle olevale ENSV Ministrite Nõukogu (kuni 1946 – Rahvakomissaride Nõukogu) repatrieerimise osakonna arhiivile (ERA.R-1789). See sisaldab endas kõike osakonna ja selle tööga seonduvat: juhataja käskkirjad, koosolekute protokollid, eelarved, tegevusaruanded, statistilised kokkuvõtted, kirjavahetus, vestluste protokollid, repatrieerimistunnistuste ära kirjad, kodanike avaldused ja kaebused, elamisload, repatriantide nimekirjad, ajaleheväljalõiked, isikkoosseisu dokumendid. Pärast osakonna likvideerimist jagati selle materjalid erinevate üksuste vahel laiali, 27 säilikut hävitati enne ENSV Oktoobrirevolutsiooni Riiklikule Keskarhiivile üleandmist.¹⁹ Vene arhiivides olevad olulised teemakohased dokumendid on avaldatud kaheosalises allikapublikatsioonis „Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, 1944–1952: Сборник документов в двух томах“.²⁰ Ameerika Ühendriikide osalust sõjale järgnenud rahvusvahelistes protsessides kajastavad dokumendid on ilmunud allikapublikatsioonide seerias *Foreign Relations of the United States*.²¹ Sekundaarkirjandusest on peamiselt kasutatud historiograafias käsitletud Jürjo, Kumer-Haukanõmme ja Kooli teoseid, perioodikast peamiselt Rahva Häält ning selle eriväljaandeid Kodumaa Kutse ja Tõde Kodumaalt.

¹⁹ RA, ERA.R-1789. ENSV Ministrite Nõukogu repatrieerimise osakonna arhiiv.

²⁰ Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, 1944–1952: Сб. док. в 2 т. Федер. арх. агентство ФКУ «Гос. архив Российской Федерации», Герман. ист. ин-т в Москве; Отв. ред. и отв. сост. О.В. Лавинская, В.В. Захаров. М.: Политическая энциклопедия, 2019.

²¹ *Foreign Relations of the United States* (sari). Washington D.C.: United States Government Printing Office. 1861-2024.

1. Repatrieerimine ja selle teostamine

Repatrieerimise meetodite ja nende edukuse mõistmiseks on vaja eelnevalt selgitada repatrieerimise käiku ning tutvustada ka seda teostanud asutust, Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asunud Repatrieerimise osakonda. Järgnevad kaks alapeatükki võtavadki need kitsad teemad lähema vaatluse alla.

1.1 Repatrieerimise käik

Liitlaste vahelises suhtluses tõusis repatrieerumine esmakordselt teemaks Jalta konverentsil (4. – 11. veebruar 1945), kus Jossif Stalin lääneliitlasi Saksamaale sattunud Nõukogude kodanike sundrepatrieerimisega nõustuma veenis. Enamik Saksamaale sattunuid naasis siiski vabatahtlikult. Arvamused sõja jooksul Saksamaale sattunud Nõukogude kodanike arvu osas varieeruvad suuresti, hinnangud ulatuvad 3 300 000st 7 000 000ni.²² I. Jürjo andmetel oli 1946. aasta märtsiks kodumaal tagasi 2 430 000 repatrianti, lisaks oli Punaarmeesse mobiliseeritud 800 000, tööpataljonidesse rakendatud 608 000 ning NKVD käsutuses ehk sunnitöölaagritesse või eriasumisele saadetud 273 000 inimest. Saksamaale jäi veel umbes pool miljonit põgenikku, neist enamik baltlased ja teised Curzoni liinist²³ lääne poole jäänud rahvad, keda liitlased keeldusid sundrepatrieerumast.²⁴ Nõukogude dokumentatsioonist tuleb välja, et 1949. aasta suveks ehk siin töös käsitletava perioodi keskpaigaks oli Saksamaa läänetsoonidesse jäänud 181 985 nõukogude kodanikku, neist 122 276 pärinesid Balti riikidest (sh 19 262 eestlast) ning 44 610 Ukrainast. Nendest enamik ehk 105 419 asusid Ameerika tsoonis, Briti tsoonis asus 69 601 ja Prantsuse omas 6 965 inimest.²⁵ Seega oli ka pärast esmast suuremat repatrieerumise lainet esimestel rahuaastatel 2/3 Saksamaale jäänud põgenikest pärit Baltimaadest.

Lääneliitlaste suhtumine Baltimaade rahvaste repatrieerimisse muutus 1945. aasta jooksul suuresti. 11. veebruaril sõlmisid Jalta kohtumise raames Nõukogude Liit ja Ameerika Ühendriigid kahepoolse kokkuleppe, millega lubasid üksteise kodanike repatrieerimist enda

²² Арзамаскин, lk 13; „Return to the Motherland: Displaced Soviets in World War II and the Cold War by Seth Bernstein“. EuropeNow. <https://www.europenowjournal.org/2023/09/11/return-to-the-motherland-displaced-soviets-in-world-war-ii-and-the-cold-war-by-seth-bernstein/>.

²³ Curzoni liin oli inglise aadiku lord Curzoni ettepanek Poola idapiiriks Nõukogude-Poola sõja ajal (1919–1921), mida Nõukogude Liit ja Saksamaa hiljem 1939. aastal Poola okupeerimise ajal oma okupatsioonitsoonide piirina kasutasid. Jooksis umbes Bialystoki ja Lublini ning Bresti ja Lvivi vahelt.

²⁴ Jürjo, lk 8–9.

²⁵ Pisarenko aruanne 25.07.1949. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, kd. 2, lk 451.

okupeeritud aladelt ning üksteise repatrieerimisohvitseride vaba ligipääsu põgenikelaagritele.²⁶ Juba 9. märtsil sai USA riigisekretär aga Riiklikult Sõja-Mereväe Komiteelt kirja, mis palus täpsustada eestlaste, lätlaste, leedulaste ja Curzoni liinist itta jäänud poolakate staatust repatrieerimise kontekstis.²⁷ 10. aprillil kirjutas USA riigisekretärile Eesti konsul New Yorkis Johannes Kaiv, palvega kaitsta Ameerika tsoonis asuvaid Eesti kodanikke ja mitte teostada nende sundrepatrieerimist Nõukogude okupatsiooni all olevasse Eestisse, kus neid pole võimalik potentsiaalsete repressioonide eest kaitsta.²⁸ 5. mail vastati talle, et „inimeste, kes on pidanud Euroopa sündmuste tulemusel ja oma rassist, usust või poliitilistest vaadetest tuleneva ohu tõttu oma elule oma kodumaalt lahkuma repatrieerimine on vastuolus valitsuse vaadetega“.²⁹ 17. mail toimus Halles kohtumine, mille järel allkirjastati 22. mail Leipzigis USA, Briti ja Nõukogude juhtkondade poolt leping, mis täpsustas Jaltas kokku lepitud tingimusi (kuid mitte Nõukogude kodaniku definitsiooni) ning alustas Nõukogude kodanike massilise liigutamist idatsooni, kus neid repatrieerima asuti.³⁰ 2. juulil käib aga dokumentatsioonist selgelt läbi arusaam, et baltimaalased ega ida-poolakad ei ole Nõukogude kodanikud ja neid ei sunnita repatrieeruma.³¹ Ka Kumer-Haukanõmm väidab, et juulis deklareeris SHAEF-i ülem kindral Dwight Eisenhower, et Ameerika ja Briti valitsused ei tunnista Nõukogude kodanikena neid, kes varem Eesti, Läti või Leedu kodakondsust omasid ega neid, kes enne 1939. aasta Poola piirist läänes elasid.³² 16. novembril anti USA tsooni armee peakorteris seletus, mil kinnitas kõigi kolme lääne okupatsioonitsooni seisukoha, et Balti riikide kodanikud ei kuulu repatrieerumisele, kui nad seda ise ei soovi.³³ Lubadustest ja arusaamadest hoolimata püüti aastatel 1946–1947 aset leidnud operatsioon „Keelhaul“ käigus

²⁶ „Diplomatic Papers, Conferences at Malta and Yalta, 1945“. Foreign Relations of the United States, toim. Bryton Barron. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1955, dokument 504.

²⁷ „Diplomatic Papers, 1945, Europe, Volume V“. Foreign Relations of the United States, toim. Rogers P. Churchill jt. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1969, dokument 834.

²⁸ „Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters, Volume II“. Foreign Relations of the United States, toim. N. O. Sappington jt. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1967, dokument 519.

²⁹ *Ibid*, dokument 523.

³⁰ W. Arnold-Forster. „U.N.R.R.A.'S Work for Displaced Persons in Germany.“ *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)* 22, nr. 1 (1946), lk 8; Kumer-Haukanõmm, Kaja. „The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52“. *The Baltic States under Stalinist Rule*. Köln: Böhlau, 2016, lk 242.

³¹ „Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Volume I“. Foreign Relations of the United States, toim. Richardson Dougall jt. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1960, dokument 526.

³² Kumer-Haukanõmm. „The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52“, lk 242.

³³ Kool, lk 487.

lisaks nõukogude kodanikele ka Saksa armees teeninud baltlasi repatrieerida, kuid see õnneks ei õnnestunud.³⁴

Üleliidulisel tasandil tegeles repatrieerimise korraldamisega NSV Liidu Ministrite Nõukogu (kuni 1946 – Rahvakomissaride Nõukogu) juures asunud Repatrieerimisasjade Voliniku Valitsus (vene k. *Управление Уполномоченного Совета Министров Союза ССР по делам Репатриации*), mille juhiks-volinikuks oli kindralpolkovnik Filipp Golikov, tema asetäitjateks kindralleitnant Konstantin Golubev ja kindralpolkovnik Ivan Smorodinov. Lisaks olid volinikul ka abid kindralmajor Vassili Dragun ja A. Smirnov. Nende esmaseks ülesandeks 1944. aasta sügisel oli koostada repatrieerumisasjade määrustik, hiljem tegeleti ka liiduvabariikide repatrieerimisosakondade töö koordineerimisega.³⁵

Saksamaal kohapeal tegutses ÜRO kodanike repatrieerimis- ja otsimisosakond Nõukogude sõjalise administratsiooni koosseisus (vene k. *Отдел Репатриации и Розыска Граждан Объединенных Наций Советской Военной Администрации в Германии*), mida juhtis kindralmajor Mihhail Jurkin. Selle töö kontekstis on oluline ka tema kohusetäitja, Andrian Pisarenko. Osakonna teenistustes töötasid Nõukogude armee ohvitserid, kelle ülesandeks oli levitada liiduvabariikide koostatud propagandat, edastada repatrieerimisosakondade kaudu saadetud kirju ning valmistada ette repatrieerumise kasuks otsustanud DP-sid. Lisaks tegutsesid läänetsoonides nõukogude liiduvabariikide esindajad. Eriti edukas oli Läti NSV esindaja major Liberts, kes baseerus Ameerika tsoonis Stuttgartis. Eesti NSV esindajaks oli samuti Stuttgartis elav endine Eesti Vabariigi ohvitser Jaak Tari, kes oli Libertsilt poolt värvatud. Huvitaval kombel pakkus Tari end ise repatrieerimisosakonna teenistusse, saates 1947. aasta kevadel juhataja Agda Neyle sellekohase kirja, milles tõi muuhulgas välja oma töö UNRRA teenistuses ja sellega kaasneva õiguse nõuda Eestist saadetavate materjalide publitseerimist kohalikes ajalehtedes. Tema tegevus kulmineerus sellega, et ta kogus kokku väikese grupi inimesi ning repatrieerus koos nendega sama, 1947. aasta juunis. Eestis sai temast Kuusalu metsapunkti ülema kohusetäitja, kuid juba järgmisel aastal ta arreteeriti ja saadeti sunnitöölaagrisse.³⁶

³⁴ Jeffrey Rogers Hummel. "Operation Keelhaul: Forced Repatriation after World War II." *The Independent Review* 27, nr 3 (2022), lk 454.

³⁵ NSVL RKN otsus nr 1315-392c, 04.10.1944. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, kd. 1, lk 55.

³⁶ RA, ERAF.1.5a.51, l 86. Jaak Tari kiri Neyle 15.04.1947; Jürjo, lk 23; Jaak Tari. „Olen üllatunud ülesehitustöö hoost“. Tagasitulnu uue elu rajamisel. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947, lk 37–38.

Eestis tegeles repatrieerimisega eespool mainitud Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asunud Repatrieerimise osakond. Selle loomisest ja konkreetsemast tegevusest tuleb juttu järgmises alapeatükis, siinkohal käsitleksin ülevaatlikult eestlastest repatriantide arvu küsimust. 1945. aasta märtsis hindas ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees Arnold Veimer välismaal asuvate Eesti kodanike arvuks 150 000. See on aga liialdus ja Jürjo hinnangul oli tegemist katsega saada repatrieerimise teostamiseks võimalikult suurt rahalist toetust.³⁷ 1945. aasta alguses kokkutulnud erikomisjon hindas „vägivaldselt ENSVst ära viidud kodanike“ hulgaks 90 000 inimest. Maakondlikud vastuvõtupunktid hindasid „ära viidud eestlaste“ üldarvuks 74 200 inimest. See arv võetigi lõpuks repatrieerimistöö aluseks.³⁸ Kumer-Haukanõmm on hinnanud Eestist aastatel 1939–1945 lahkunute arvuks umbes 75 000 – 80 000 inimest. Antud arv hõlmab teiste hulgas koos baltisakslaste ja rannarootslastega lahkunuid, nn *Ostarbeitereid*,³⁹ paadipõgenikke ja Saksa vägede lahkudes Saksamaale viidud sundevakueerituid.⁴⁰ Viidatud arvude sarnasus ning Nõukogude aruannete sõnastus väljendab asjaolu, et nõukogude võimud käsitlesid kõiki põgenikke vägisi evakueeritutena, isegi kui isikud olid ilmselgelt omal soovil ja jõul lahkunud.

1.2 Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Repatrieerimise osakond

Repatrieerimise osakonna loomisele pandi alus 1945. aasta 13. jaanuaril Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) korraldusega nr 31, millega moodustati „Nõukogude Liidu tagalasse evakueeritud kodanike reevakuatsiooni ja saksa fašistlike vallutajate poolt Saksamaale ja teistesse okupeeritud maadesse küüditatud elanikkonna repatrieerimist“ teostav komisjon, mille üks ülesannetest oli koostada ja esitada repatrieerimise osakonna koosseis.⁴¹ 15. aprillil alustasid tööd Eesti NSV RKN määrusega nr 015 ja ENSV RKN täiendava korraldusega nr 405-k loodud repatrieerimise organid, mille hulga kuulusid keskaparaat ehk repatrieerimisosakond, 10 maakondlikku ning eraldi Tallinna (hiljem ka Narva) Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee vastuvõtu-jaotuspunkti, ja karantiin ühes filtratsioonipunktiga Põllküla raudteejaamas. Kokku tegeles ENSV territooriumil

³⁷ *Ibid*, lk 11.

³⁸ RA, ERA.R-1.5.318, l 140. Aruanne Repatrieerimisosakonna tehtud tööst perioodil 1945–1953.

³⁹ *Ostarbeiteriteks* ehk idatöölisteks nimetati tsiviilisikuid, keda Saksa sõjavägi okupeeritud idaaladelt Saksamaale vabriku jms töölisteks deporteeris.

⁴⁰ Kumer-Haukanõmm. „The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52“, lk 227–228.

⁴¹ RA, ERA.R-1.5.100, l 19. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr 31, 13.01.1945.

repatrieeritutele üle neljakümne ametniku. Oma tegevuses allus ja juhendus osakond NSV Liidu RKN Repatrieerimisasjade Valitsuse voliniku direktiivsetest määrustest.⁴²

Osakonna isikkoosseisu kuulusid ülem (Agda Ney, V. Tamm, A. Heinsaar), vaneminspektor (Tatjana Velman), inspektorid (Sara Lövenšuss), sekretär-tõlk-raamatupidaja (Tamara Drogat), masinakirjutaja, autojuht ja koristaja.⁴³ 1950. aastal vähendati koosseisu ühe inspektori ja masinakirjutaja arvelt, samal aastal likvideeriti ka maakondlike jaotuspunktide juhatajate kohad, osades maakondades ka inspektorid.⁴⁴

Repatrieerimisosakonna töö keskendus suuresti juba Eestisse jõudnud repatriantidele: selle peamised eesmärgid olid nende arvele võtmine, elukoha leidmine ja majanduslik toetamine. Välismaa suunal tegeleti põgenike arvu väljaselgitamise ja tagasipöördumist innustava agitatsioonitööga. Maakondlike vastuvõtu-jaotuspunktide töö keskendus oma piirkonna repatriantide arvele võtmisele ning toetamisele, sealhulgas tegeleti näiteks orbude lastekodudesse paigutamise ja haigete sanatooriumisse suunamisega. Samuti olid vastavad rahvakomissariaadid kohustatud repatriante põllumaa, ehituspuidu ja sotsiaalhoolekandega toetama.⁴⁵ Lisaks hoolekandele keskendus suur osa kohalike vastuvõtupunktide tööst kirjade ning muude raadios või ajakirjanduses ettekantavate materjalide kogumisele, repatrieerunute pildistamisele jms. tegevusele, mida Tallinnas või Moskvast agitatsioonitöö jaoks vajalikuks peeti.⁴⁶

Propagandatööd tegi osakond nii juba saabunud isikute kui ka välismaal asuvate eestlaste suunal. Aastatel 1945–1946 saabusid inimesed gruppides ja nende poliitiline kasvatustöö leidis aset Põllküla karantiinis. Hiljem, alates 1947. aastast, hakkasid inimesed rohkem individuaalselt tagasi pöörduma ning nendega vesteldi maakondlikes vastuvõtupunktides. Lisaks ideoloogilisele kasvatusle küsitleti nendes vestlustes repatriante Lääne-Saksamaa ja Austria laagrite olukorra kohta ning neilt saadud infot kasutati hiljem propagandatöö sisu ja suuna koostamisel. 1947. aastast pandi ka suuremat rõhku välismaal tehtavale propagandale. Täpsemalt keskenduti „kodanlike natsionalistide rahvavastase tegevuse“ paljastamisele,

⁴² RA, ERAF.1.5a.51, l 12. Aruanne Repatrieerimisosakonna tehtud tööst, 06.03.1947; RA, ERA.R-1.5.318, l 138. Aruanne Repatrieerimisosakonna tehtud tööst perioodil 1945–1953; RA, ERAF.1.7a.31, l 5. Aruanne tehtud tööst, 03.02.1948.

⁴³ RA, ERA.R-1.5.318, l 178. Aruanne Repatrieerimisosakonna tehtud tööst perioodil 1945–1953; RA, ERA.R-1789.2.1, l 3. Repatrieerimisosakonna juhataja käskkirj nr 2, 20.02.1953.

⁴⁴ RA, ERA.R-1789.1.91, l 7. Kirjavahetus ENSV MNga RO tööplaanide ja ürituste asjus 1950.

⁴⁵ *Ibid*, l 139–140.

⁴⁶ RA, ERA.R-1789.2.2, l 13. ENSV MN RO repatrieerimisala töötajatele korraldatava aruandlus ja informatsioonikoosoleku protokoll 25.10.1947.

laagrites ja mujal tegutsevate Eesti rahvuslike organisatsioonide õõnestamisele ning eestlaste läänერიიკიდesse tööle värbamise takistamisele. Seda teostati läbi nii erinevate massimeediakanalite ja trükiste kui ka avalike kirjade ning üleskutsete levitamise kaudu.⁴⁷

Kokku repatrieeris osakond oma tegevusaastate jooksul 20 671 inimest, neist 11 170 tsiviilelanikku ja 9451 Saksa armees teeninud sõjaväelast. Saksamaalt saabus 7242 isikut, neist rohkem kui pooled juba 1945. aastal (täpsemateks arvudeks vt lisa 1).⁴⁸ Võrdluseks: saabujate arvult oli suuruselt järgmine Soome, kust saabus 2084 isikut, neist valdav enamus 1947. aastal, mil sealne kaitsepolitsei VALPO 1973 inimest Nõukogude Liidule välja andis.⁴⁹ Valdav enamus repatriante suunati tööle tööstusesse või põllumajandusse, mõnituhat (sh endised sõjavangid) rakendati sõjaväelastena Siseministeeriumi ehitusväeosa nr 907 koosseisu, mis tegeles Sillamäe uraanirikastustehase ehitamisega. Viimased vabastati propagandistlikel põhjustel 1949. aastal.⁵⁰

Osakond lõpetas oma töö 1. märtsil 1953. aastal. Nagu ka teistes liiduvabariikides, oli likvideerimise põhjuseks arvatavasti osakonna töö ammendumine: kui 1945. aastal saabus Saksamaalt Nõukogude Eestisse 4237 eestlast, siis juba 1948. aastaks oli see arv langenud 164n-i ning 1950. aastaks 25-ni.⁵¹ Repatrieerimisasjade Voliniku Valitus Moskvast lõpetas oma töö sama aasta 26. märtsil.⁵²

⁴⁷ *Op cit*, l 153–154.

⁴⁸ RA, ERA.R-1.5.318, l 180. Aruanne tehtud tööst.

⁴⁹ Jürjo, lk 17–18.

⁵⁰ RA, ERAF.1.7a.31, l 5. Aruanne tehtud tööst 03.02.1948; RA, ERA.R-1.5.318, l 141–142, 180. Aruanne tehtud tööst; Kaasik. “Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel”, lk 364; RA, ERA.R-1789.2.4, l 13. ENSV MN RO informatsioonikoosolek 15.01.1949.

⁵¹ RA, ERA.R-1789.1.43, l 7. Statistiline aruanne repatrieerunite kohta 1945–1948; RA, ERA.R-1.5.318, l 180. Aruanne tehtud tööst.

⁵² Aruanne Repatrieerimisasjade Voliniku Valitsuse likvideerimisest, 26.03.1953. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, kd. 2, lk 761.

2. Repatrieerimise meetodid

Oma töö läbiviimiseks kasutas Repatrieerimise osakond paljusid erinevaid meetodeid, sealhulgas massimeediat ning individuaalset lähenemist. Samuti tegutsesid Saksamaal Nõukogude repatrieerimisohvitserid, kes laagreid külastasid ja seal repatrieerimistööd läbi viisid. Kõik meetodid tuginesid suuresti koju jäänud sugulaste ja juba tagasipöördunud repatriantide kirjadele, intervjuudele ja artiklitele. Nende kogumisele oli pühendatud suur osa maakondlike repatrieerimisosakondade ja -punktide tööst.

2.1 Massimeedia

Pögenikele suunatud massimeediat toodeti Nõukogude Eestis üllatavalt suures koguses. Iga nädal ilmus ajalehes Rahva Häälel repatrieerimisteemaline artikkel või kolumn ning kaks korda nädalas oli osakonnal Berliini raadiojaamas Volga pool tundi eetriaega.⁵³ Samuti anti välja brošüüre, lendlehti, fotoajalehti ja kinokroonikaid ning levitati üldist kunstilist ja poliitilist literatuuri. Kõige selle jaoks taotleti ainuüksi 1948. aastal üle poole miljoni rubla.⁵⁴ Tegelikult eelarvet antud kujul ei kinnitatud (kogu summa avansina väljamaksmine on võimatu, raha antakse ühele asjale korraga). Siiski annab see dokument aimu trüki ja raadio teel levitatava propaganda mahust.

Rahva Häälel kohustas EK(b)P Keskkomitee büroo algselt iganädalaselt välja andma veergu repatriantide töö ja sisseseadmise alaste küsimuste osas, kuid see asendus kahe-kolme pühapäevases numbris ilmuva repatrieerumisalase artikliga.⁵⁵ Repatrieerimisteemalised artiklid ilmusid ka teistes väljaannetes, näiteks Noorte Hääles ja Postimehes.⁵⁶ Samuti trükiti Rahva Hääles üleskutseid tagasipöördumiseks ning nii Rahva Hääles kui ka Õhtulehes ja maakonnalehtedes ilmusid regulaarselt kuulutused välismaale saadetavate kirjade vastuvõtmisest kohalikes repatrieerimispunktides. Lisaks Rahva Häälele saadeti Saksamaale ka teisi väljaandeid, nagu Sirp ja Vasar, Looming, Stalinlik Noorus, Nõukogude Naine ning Pilt ja Sõna.⁵⁷ Lisamärkusena võib mainida, et kohati tekkis probleeme ajalehes ilmunud lääneriikide teemaliste karikatuuridega, kuna seda sai kasutada lehe ärakeelamiseks

⁵³ RA, ERA.R-1789.1.49, l 15. Vastus EK(b)P KK büroo 10. detsembri 1947 otsusele nr 277/II; RA, ERA.R-1789.1.46, l 44. Pisarenko kiri Neyle 26.08.1948.

⁵⁴ RA, ERA.R-1789.1.49, l 7. 1948. aasta eelarve propaganda levitamiseks ENSV ümberasustatud isikute seas.

⁵⁵ RA, ERA.R-1789.1.49, l 15. Vastus EK(b)P KK büroo 10. detsembri 1947 otsusele nr 277/II.

⁵⁶ Noorte Häälel 12.07.1950, nr 164 (1908); Postimees 25.05.1946, nr 120.

⁵⁷ RA, ERA.R-1789.1.49, l 22–23. RO aruanne KK propaganda sekretärile 1947 kohta (27.12.1947).

põgenikelaagrites.⁵⁸ Oma artiklis „Kodumaa kutsub“ väidab David Vseviiov, et välismaale saatmiseks trükiti Rahva Häälest eraldi versioon ehk nn signaaleksemplarid, kus osad veerud olid asendatud repatrieerimisteemaliste artiklitega ning et alates 1949. aastast ilmunud Rahva Hääle eriväljaanne asendas selle versiooni.⁵⁹ Ainus sellise eksemplari olemasolu mainimine, mida arhiivis leida õnnestus, on Golikovi kirjas EK(b)P esimesele sekretärile Nikolai Karotammele 1948. aasta jaanuaris, kus ta palub kõik Repatrieerimisasjade Valitsusele ja Saksamaale saadetavad materjalid, sealhulgas vahetatavate veergudega signaaleksemplarid („сигнальные номера газеты „Рахва Хяяль“ со сменными полосами“), lasta enne mõne EK(b)P Keskkomitee poolt üle vaadata.⁶⁰

Lisaks tavalistele ajalehtedele anti eraldi välja välismaal elavatele eestlastele suunatud Rahva Hääle eriväljaandeid Kodumaa Kutse (1949–1950) ja Tõde Kodumaalt (1951–1953). Kodumaa Kutse ilmus keskmiselt kaks korda kuus ning koosnes suuresti repatriantide edulugudest, aga ka uudistest Eesti NSVst, Nõukogude Liidust ja nn rahvademokraatiamaadest. Repatriantide lood olid enamasti ülesehitatud kui stseenid nende päevast ja sisaldasid otsest kõnet. Populaarne oli stsenaarium, kus juba paar aastat Eestis elav repatrieerunu jalutab mööda oma kodulinna ja kommenteerib imestunult, kui kiiresti see on üles ehitatud. Need tekstid lõppesid pea alati lootuse väljendamisega, et ka välismaale jäänud sõbrad seda kõike ükskord näevad. Eriti kajastati teadlasteks, stahhaanovlasteks ja rahvasaadikuteks saanud repatriantide lugusid. Samuti olid populaarsed kapitalistlikes maades kogetud kannatuste kirjeldused. Nende lugude pealkirjad sisaldasid tihti antud isiku täisnime („Ilmar Järvisaare tagasitulek“, „Helga Priki taasleitud rõõm“), arvatavasti selleks, et nende tuttavate ja pereliikmete tähelepanu püüda.⁶¹ Kohalikest uudisest edastati nii tööliste ja kolhoosnike saavutusi kui ka suuremaid sündmusi, nagu Eesti NSV 10. aastapäeva ja sellega kaasnenud laulupidu. Samuti edastati täies mahus ÜK(b)P ja EK(b)P Keskkomiteede läkitused ENSV elanikkonnale.⁶² Välispoliitilistest teemadest käsitleti pidevalt Korea sõda (1950–1953) ja aatomrelvade vastast liikumist, täpsemalt nõukogude rahva ja valitsuse tugevalt poolehoidu rahule Üleliidulise rahupooldajate konverentsi näol.

Erinevalt Kodumaa Kutsest keskendus Tõde Kodumaalt otseste kojukutsete asemel Eesti NSVs toimuvate arengute kajastamisele. Selle eesmärgiks oli tutvustada nõukogude ideoloogiat ja

⁵⁸ RA, ERA.R-1789.1.49, l 15. Vastus EK(b)P KK büroo 10. detsembri 1947 otsusele nr 277/II.

⁵⁹ Vseviiov, „Kodumaa kutsub“, lk 1865–1866.

⁶⁰ RA, ERAF.1.7a.31, l 3. Golikovi kiri Karotammele 14.01.1948.

⁶¹ Kodumaa Kutse 25.12.1949, nr 7; 15.02.1950, nr 3 (11).

⁶² Kodumaa Kutse 02.03.1950, nr. 4 (12); 12.07.1950, nr 12 (20); 28.07.1950, nr. 13 (21).

äratada armastust kodumaa vastu, kasutades selleks konkreetseid näiteid rahvamajanduse kordaminekutest ja repatriantide elust. Välispoliitiliselt olid selle peamised suunad „rahvavastase kuritegeliku tegevuse“ paljastamine ehk Eesti komiteede ja teiste pagulasorganisatsioonide mahategemine ning nõukogude valitsuse rahuvõitluse ilmestamine. 1951. aastal olid fookuses stahhaanovlased, teadlased ja kirjanikud kui Nõukogude Eesti elu musternäited, tööstuse arengu all kajastati nt Voltat ja Molotovi autotehast, mille endistest töötajatest olid saanud riigiametnikud.⁶³

Lisaks ajakirjandusele kasutati repatrieerimise propageerimiseks ka brošüüre. 1947. aastal ilmusid näiteks „Uuesti kodumaale“ ja „Kuidas kodumaale tagasipöördunud ehitavad uut elu“, mõlemat 15 000 eksemplari. Brošüüris „Tagasitulnu uue elu rajamisel“ ilmus ka endise propagandaohvitseri Jaak Tari kaastöö „Olen üllatunud ülesehitustöö hoost“.⁶⁴ 1948. aastal plaaniti neid trükkida 5 erinevat, igat üht 10 000 eksemplari, kuid teadaolevalt ilmus vaid üks, „Kirjad kodumaalt“, mis sisaldas tuntud ühiskonnategelaste ja repatrieerunute pöördumisi välismaal asuvate isikute poole.⁶⁵ Lisaks nõ kasulikule infole trükiti ka kõnesid ja sõnavõtte, näiteks repatrieerumisvalitsuse jurist-konsul Slessarevi artikkel Pravdas repatrieeruvate kodanike õigustest ilmus eraldi 10 000 tiraažiga brošüüris.⁶⁶

Lendlehtede teemad ja tiraažid olid üldiselt sarnased brošüüridega: ilmusid selgitused repatriantide õigustest ja soodustustest, nende tööalasest ja majanduslikust siseseadmisest vabariigi üldise edu taustal ning riigitegelaste, nt Eduard Pälli ja Arnold Veimeri pöördumised.⁶⁷ Nende sisu kattus tihti mõne teise meediumi, näiteks raadiosaadete sisuga.

Nagu mainitud, oli osakonnal Berliini raadiojaamas Volga kaks korda nädalas (algelt teisipäeviti ja reedeti kell 21, hiljem reedeti kell 16:30 ja pühapäeviti kell 13) pool tundi eetriaega.⁶⁸ Seda aega kasutati nii varem lindistatud etteastete ja muusika mängimiseks kui ka kirjade ja teadete ettelugemiseks. Näiteks loeti ette juba lendlehes kajastunud seletus õigustest ja soodustustest, Pälli ja Veimeri pöördumised ning üldised üleskutsed tagasipöördumiseks.

⁶³ RA, ERA.R-1789.1.149, l 44. Tõde Kodumaalt materjalide ülevaade.

⁶⁴ RA, ERA.R-1789.1.49, l 22. RO aruanne KK propaganda sekretärile 1947 kohta (27.12.1947); Jaak Tari. „Olen üllatunud ülesehitustöö hoost“. Tagasitulnu uue elu rajamisel. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947, lk 37–38.

⁶⁵ RA, ERA.R-1789.1.49, l 7. 1948. aasta eelarve propaganda levitamiseks ENSV ümberasustatud isikute seas; RA, ERA.R-1.5.318, l 156. Aruanne Repatrieerimisosakonna tehtud tööst perioodil 1945–1953.

⁶⁶ RA, ERA.R-1789.1.49, l 22. RO aruanne KK propaganda sekretärile 1947 kohta (27.12.1947).

⁶⁷ RA, ERA.R-1789.1.46, l 50. Jurkini kiri Neyle 04.10.1948; RA, ERA.R-1789.1.66, l 2. ENSV MN ja EK(b)P KK määrus 20.05.1949 nr 030 ENSV kodanike repatrieerimise meetmetest; RA, ERA.R-1789.1.49, l 21. RO aruanne KK propaganda sekretärile 1947 kohta (27.12.1947).

⁶⁸ RA, ERA.R-1789.1.46, l 44. Pisarenko kiri Neyle 26.08.1948; Kodumaa Kutse 02.03.1950, nr 4 (12).

Samuti mängiti ülesvõtteid ENSV saavutustest, Oktoobrirevolutsiooni kolmekümnendast aastapäevast ning rahareformist, muusikast edastati rahvuslikke koorilaule ja „kerget“ muusikat.⁶⁹ Eraldi tegutses Keskkomitee, Välisministeeriumi, Repatrieerimisosakonna, Rahva Hääle ja raadiokomitee ühiskomisjon, mis töötas välja materjale Eesti piiritaguste „kodanlik-natsionalistlike“, repatrieerumist takistavate organisatsioonide tegevuse kohta.⁷⁰ Sarnaselt Kodumaa Kutse asendamisele Tõega Kodumaalt toimus ka raadiosaates 1950. aastal muudatus: juunis tuli Moskvast käsk lõpetada üleskutsete edastamine ja repatrieeritute esinemised, selle asemel hakati keskenduma sündmustele vabariigis ning püüti „valgustada tööliste elu kapitalistlikes riikides“.⁷¹ Lisaks Volga saadetele levis Saksamaale (küll kehvasti) ka Rootsas asuvatele eestlastele suunatud saade Kodumaa Kutsu. Ka seal mängiti muusikat ning levitati üleskutseid tagasipöördumiseks, vahel esinesid seal ka mõned avaliku elu tegelased. Kooli väitel oli radio repatrieerimise algusaastatel pea ainus viis põgenikega kontakti loomiseks, nemad aga kuulasid seda ainult selleks, et lugeda ridade vahelt välja teateid oma lähedaste kohta.⁷²

Allikatest jääb mulje, et raadiosaatest oli kohati rohkem pahandust kui päris kasu. Pidevalt oli probleeme poolikute salvestuste, vigaste tekstide ja ebasobiva sisuga. Näiteks 1948. aasta suvel kurtis osakonna juhataja Ney repatrieerimisvalitsuse volinikule kindralleitnant Golubevile, et mais luges diktor repatriandi Betti Kuuskemaa esinemise asemel ette neile teadmata artikli repatriantide õiguste kohta, samuti on neile antud linte ilma alguse ja lõputa. Tema frustratsioon on ilmne, kuna ta teatab, et isetegevuse korral Eestis enam erisaateid ei koostata ning ta võtab endalt vastutuse saadete kvaliteedi eest.⁷³ Sama aasta alguses edastas osakonna ülema kohusetäitja vaneminspektor Velman oma mured Saksamaa repatrieerimis- ja otsimisosakonna juhataja kohusetäitjale polkovnik Pisarenkole. Siis olid Volga töötajad omavoliliselt linti võtnud Nigol Andreseni artikli „Kolm aastat vabal Eestimaal“, mille tõlke ja sisu eest nad samuti vastutust ei võtnud.⁷⁴ Paar kuud hiljem kurtis ta samale adressaadile, et pea kõikides saadetes esineb moonutusi, mida kohe kindlasti ei vajata, kuna kõik saated on koostatud vastavalt Moskvast tulnud plaanile.⁷⁵ Osaliselt võib neid probleeme seletada asjaolu, et Volgal

⁶⁹ RA, ERA.R-1789.1.46, l 50. Jurkini kiri Neyle 04.10.1948; RA, ERA.R-1789.1.49, l 21. RO aruanne KK propaganda sekretärile 1947 kohta (27.12.1947).

⁷⁰ RA, ERA.R-1789.1.66, l 2. ENSV MN ja EKP KK määrus 20.05.1949 nr 030 ENSV kodanike repatrieerimise meetmetest.

⁷¹ Vsevirov, „Kodumaa kutsu“, lk 1862.

⁷² Kool, lk 499–501.

⁷³ RA, ERA.R-1789.1.42, l 21. Ney kiri Golubevile.

⁷⁴ RA, ERA.R-1789.1.47, l 1. Kiri Pisarenkole ja Logunovile ENSV Velmanilt 14.01.

⁷⁵ RA, ERA.R-1789.1.47, l 8. Kiri Pisarenkole ja Logunovile ENSV Velmanilt 21.05.

puudus eestlasest (ja tegelikult ka lätlasest ja leedulasest) diktor ning tekste lugesid ette laagrites töötavad ohvitserid, kelle keeleoskus oli üsna vigane. Erinevused olevat tulnud ka sellest, et juba radiojaamale saadetud eesti ja venekeelsed tekstid olid vigased ning ohvitser lihtsalt kordas neid vigu.⁷⁶

Kirjanduse illustreerimiseks anti välja fotoajalehti ja -albumeid. Enamasti dokumenteerisid need repatriantide uut elu, aga ka näiteks ENSV taastamist ja arendamist. Need kandsid pealkirju nagu „Neist, kes tulid tagasi“, „Elu Nõukogude Eestis“ ning „Pilte ja teateid kodumaalt“.⁷⁷ Lisaks suurtele publikatsioonidele pandi Moskva käsul repatriantide pildid kaasa ka nende poolt Saksamaale saadetud kirjadele. Seda tehti eeldatavasti tõestamiseks, et kirjutaja on tõepoolest see, kes ta väidab end olevat.⁷⁸

Teise visuaalse propagandameetodina tellis osakond kinožurnaale (ringvaateid), mida näidati nii kogumispunktides ja laagrites kui ka kohalikes kinodes. Enne iga filmiseansi mängiti 10-15 minutit kaadreid Eestist, mida saatsid tekstilised ja helilised üleskutsed tagasipöördumiseks ja vastused DP-de küsimustele, samuti repatriantide ülesastumised kohalike olude osas. Eelolevaid seansse reklaamiti eestikeelsete plakatitega.⁷⁹ Repatriantide seas tõsteti esile stahhaanovlasi ja teisi edukaid inimesi, samuti eelistati kaadreid neist, kellel olid teadaolevalt sugulased ja tuttavad välismaal. Lisaks repatriantide elule kajastasid žurnaalid ka näiteks laulupidu, sporti ning kultuurilisi ja majanduslikke saavutusi. Kinokroonikate valmistamisega tegeles Tallinna kinostuudio.⁸⁰

Eestis toodetava põgenikele suunatud massimeedia maht on kohati muljetavaldav. Kümned tuhanded brošüürid ja lendlehed, lõputu jada artikleid ja kolumne. Üldiselt aga tundub, et kohati ületasid osakonna plaanid reaalsuse piirid ning põgenikud ametnike nähtud vaeva ei hinnanud, tembeldades selle bolševistlikuks propagandaks (mida see tegelikult ka oli).

⁷⁶ RA, ERA.R-1789.1.46, l 5–6. Pisarenko kiri Velmanile.

⁷⁷ RA, ERA.R-1789.1.49, l 15. Vastus EKP KK büroo 10. detsembri 1947 otsusele nr 277/II; RA, ERA.R-1.5.318, l 156–157. Aruanne Repatrierimisosakonna tehtud tööst perioodil 1945–1953.

⁷⁸ RA, ERA.R-1789.1.41, l 6. Golebevi kiri ENSV MN esimehe asetäitja sm Gressile 21.01.1948.

⁷⁹ RA, ERA.R-1789.1.41, l 10. Golebevi kiri Neyle 13.02.1948.

⁸⁰ RA, ERA.R-1789.1.49, lk 23. RO aruanne KK propaganda sekretärile 1947 kohta (27.12.1947); RA, ERA.R-1789.2.4, l 17. ENSV MN RO informatsioonikoosolek 15.01.1949; RA, ERA.R-1789.1.66, l 5. ENSV MN ja EKP KK määrus 20.05.1949 nr 030 ENSV kodanike repatrieerimise meetmetest; RA, ERA.R-1789.2.151, l 97. Kiri Tallinna Kinostuudio direktorile Danilovitšile RO juhataja A. Heisaarelt, 08.08.1950.

2.2 Individuaalne lähenemine

Repatriantidele lähenemine ja kojukutsumine üksikisiku tasemel sai võimalikuks pärast seda, kui nende isikud kindlaks tehti. Kuulsamate põgenike puhul oli see lihtne, kuid infot tavainimeste kohta saadi peamiselt repatrieerunute tehtud intervjuudest. Laiema püüsinena kasutati Eestisse jäänud sõpru ja pereliikmeid, kes oma lähedast Saksamaal elavaks pidasid.

Kõige populaarsemaks värbamisviisiks olid kirjad, neid pidas kõige edukamaks ka Moskva. Julgeolekuorganid arvestasid 1949. aastal välja, et välismaal asuvate tuttavatega on kirj vahetuses umbes 60 000 eestlast.⁸¹ Intervjuudes mainivad repatrieerunud samuti, et otsustasid naasta pärast seda, kui olid kodustelt vastava kutsega kirja saanud.⁸² Välismaal elavate sugulastega inimeste väljaselgitamine ning kirjutama sundimine oli ka üks kohalike jaotuspunktide ülesannetest. Kahjuks on enamik arhiivi jõudnud kirju need, mis edastati kas trükis või raadio teel, kuid ka need olid kohati vägagi isiklikud. Näiteks kirjutas kaheksa-aastane Rein Kull, et igatseb väga oma ema, kes läks sõja ajal kaduma ning kuulis, et „raadio-onu“ abil on võimalik ta üles leida. Üks teine anonüümne isik kirjutas isale ja kirjeldas, kuidas ema möödunud pulma-aastapäeval nuttis ning andis ka teada, et isa on vahepeal vanaisaks saanud. Need kirjad on oma olemuselt üsnagi manipuleerivad ning tekitavad süümepiinu, et veenda põgenikke koju naasma. Üks läbivamaid teemasid on haiged vanemad, kes tahaksid enne surma veel vähemalt korra oma last näha. Osad kirjad võtsid aga rohkem rahvusromantilise lähenemise, näiteks Heino Hürteli kiri metsameestele küsib, „kas te ei tunne kodumaiste metsade kutset?“ ning Elsbeth Reisik lõpetab oma kirja üleskutsega „mu isamaa on minu arm, ei teda jäta ma!“⁸³ Samas leidub ka üsna tavalisi teateid, kus lihtsalt igatsust väljendatakse ja terviseid saadetakse.⁸⁴

Samuti oli levinud kindlatele gruppidele ühispöördumiste kirjutamine. Ka need avaldati enamasti ajakirjanduses, kuid olid suunatud kindlatele isikutele. Näiteks metsateadlastele suunatud kiri adresseerib nimeliselt tähtsamaid Saksamaal asuvaid õppejõude ja teadlasi, sh professoreid Kaarel Veermetsa ja Andres Mathiesenit. Kirjas meelitatakse neid kirjeldustega teadustöö võimalustest, metsamajandite arvu suurenemisest ja suurtest plaanidest Tartu Ülikooli metsandusteaduskonna osas (sh eesmärgist iga aasta 100 metsandustudengit vastu

⁸¹ Vseviiov, „Kodumaa kutsub“, lk 1860.

⁸² RA, ERA.R-1789.1.120, l 9. Vestlused rahvademokraatia maadest saabunud repatrieeritud inimestega.

⁸³ RA, ERA.R-1789.2.151, l 29. Metsameestele võõrsil. H(e)ino Hürtel, 13.04.1950; RA, ERA.R-1789.2.150, l 44. Elsbeth Reisiku kiri.

⁸⁴ RA, ERA.R-1789.2.150, l 5, 67, 92. Kirjavahetus repatriantidega kodumaale tagasipöördumise, töösamise jt küsimustes.

võtta). Kokku on kirjale allakirjutanud 11 endist kolleegi.⁸⁵ Ka arstide kirjas nimetatakse nimesid, kuid nende puhul on tegemist juba repatrieerunud isikutega. Kiidetakse nii nende elujärge kui ka teisi kõrgele jõudnud kolleege, sh neid, kes on ENSV teenelise arsti nimetuse saanud.⁸⁶ Teadlastele ja kultuuritegelastele suunatud kirjas kirjeldatakse uusi kõrgharidusasutusi ja sellega kaasnevat suurenenud ligipääsu kõrgemale haridusele, samuti kirjutatakse palju värskest avatud Eesti NSV Teaduste Akadeemiast ja selle juures laiendatud koosseisus tegutsevatest asutustest nagu Eesti Rahva Muuseum, Ajaloomuuseum ja Kirjandusmuuseum. Sellele lisaks kajastab kiri ka rahvamajanduse arengut; 13 allakirjutanu hulka kuulub ka toonane ENSV välisminister ja Teaduste Akadeemia president Hans Kruus.⁸⁷ Lisaks ametikaaslastele saadeti kollektiivkirju ka endistele kodukandi elanikele, näiteks koostasid kirjad Tallinna, Tartu ja Kuressaare elanikud.⁸⁸

Väljaspool ajakirjandust edastati Saksamaale kirju nii läbi traditsioonilise postiteenuse kui ka Repatrieerimisosakonna kaudu. Osakond edastas kogutud kirjad iga paari nädala järel Saksamaale kindral Jurkinile, kes need ohvitseride kaudu adressaatideni toimetas.⁸⁹ Valitsus nõudis muidugi osakonna kasutamist, kuid ka sellega oli palju probleeme. Kirja saatjad eelistasid tavaposti, kuna see jõudis tihti adressaadini kiiremini kui osakonna kaudu (osakonna kaudu saates kulus postipanekust adressaadini jõudmiseks 20-30 päeva, rahvusvahelise posti puhul täpne aeg puudub).⁹⁰ Samuti saabusid kirjad tihti lahtirebitud ümbrikutes või ei jõudnud üldse adressaadini: mõned maakondlikud osakonnad edastasid oma kogutud kirjad salajastena, need aga õmmeldi seetõttu üheks dokumendiks kokku ja ei kõlvanud seejärel enam edasisaatmiseks.⁹¹ Lisaks kurtsid osad repatrieerunud, et sideohvitserid, kes peaksid kirju laagritesse toimetama, seda ei tee ja käsivad DP-del neile ise järgi tulla, kui aga DP-d seda pühapäeviti (nende ainsal vabal päeval) teha üritavad, ei ole nad kättesaadavad.⁹² 1949. aasta kevadel tõdeb Ministrite Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee ühismäärus, et osakonna kaudu on saadetud ainult 688 kirja. Jääb ebaselgeks, kas silmas peeti jooksvat aastat või pikemat perioodi.⁹³ Osakonna kirjade edastamiseks kasutamise propageerimiseks ilmus pea igaks

⁸⁵ RA, ERA.R-1789.2.182, l 5. Kollektiivkiri võõrsilviibivatele metsateadlastele 04.12.1947.

⁸⁶ RA, ERA.R-1789.2.182, l 1. Kollektiivkiri Saksamaal viibivatele arstidele.

⁸⁷ RA, ERA.R-1789.2.182, l 11. Kollektiivkiri eesti teadlastele ja kultuuritegelastele võõrsil.

⁸⁸ RA, ERA.R-1789.2.182, l 36–44. Kollektiivkirjad välismaal asuvatele eestlastele.

⁸⁹ RA, ERA.R-1789.1.41, l 6. Golubevi kiri ENSV MN esimehe asetäitja Kressile 21.01.1948.

⁹⁰ RA, ERA.R-1789.1.46, l 25. Pisarenko kiri Neyle 05.05.1948; RA, ERA.R-1789.1.47, l 6. RO kiri Jurkinile 05.04.1948.

⁹¹ RA, ERA.R-1789.2.4, l 23. ENSV MN RO informatsioonikoosolek 15.01.1949.

⁹² RA, ERA.R-1789.1.47, l 9. Kiri Pisarenkole 25.05.1948.

⁹³ RA, ERA.R-1789.1.66, l 2. ENSV MN ja EKP KK määrus 20.05.1949 nr 030 ENSV kodanike repatrieerimise meetmetest.

kohalikus ja ka riiklikus ajalehes reklaam, et kohalikud repatrieerimisosakonnad „võta[vad] vastu kirju edasitoimetamiseks Austria ja Saksamaa läänetsoonidesse“.⁹⁴ Kohati oli see programm üsna populaarne: 1950. aasta mais edastas toonane osakonna juhataja Tamm Jurkinile korra nädalas Eestist tulnud kirju, mille hulk varieerus kahest kahekümne kuueni.⁹⁵

Samas ei pruukinud ka eraviisiliselt saadetud kirjad kohale jõuda: Pisarenko kirjutab 1948. aastal Neyle, et rahvusvahelise postiga saadetavad kirjad hävitatakse laagriametnike poolt ning palju kindlam on neid siiski läbi ohvitseride edastada.⁹⁶ Tegelikult hävitasid laagriametnikud ka ohvitseride toodud kirju: Ameerika tsoonis sai kirjade üleandmine toimuda ainult kohaliku ohvitseri järelevalve all, kes selle kohe pärast läbilugemist konfiskeeris.⁹⁷ Samuti oli osakonna kasutamise eeliseks see, et nad võtsid vastu ka ilma aadressita kirju: ühes oma 1948. aasta kirjas ütles Jurkin, et talle edastatud 58-st kirjast 27-l puudub aadress ning kui ta neid ei leia, edastab ta kirjad Viini sealsele ülemusele, kes neid inimesi otsima hakkab.⁹⁸

Kirjade saatmisel Saksamaalt Eesti NSVsse oli samuti võimalik Repatrieerimisosakonna teenuseid kasutada. Tihti võttis Eestist saabunud kirja kohale toimetanud ohvitser kohe ka vastuse kaasa.⁹⁹ Saksamaalt tulnud kirjad kontrolliti ja toimetati seejärel Eesti posti kaudu kohale.¹⁰⁰ Samas oli ka sellega probleeme: 1948. aasta aprillis kirjutati Eestist Jurkinile, et nemad on Saksamaale edastanud kümme pakki kirju, tagasi pole aga ühtegi saanud.¹⁰¹

Huvitaval kombel tuli 1947. aastal Moskvast käsk saata Saksamaale ja Austriasse Eesti (ja teiste nõ probleemsete liiduvabariikide) avaliku elu tegelaste delegatsioon, mille eesmärgiks oli nelja kuu jooksul põgenikelaagrites inimestele läheneda ja repatrieerimispropagandat levitada.¹⁰² Ilmselt sellest aga asja ei saanud, kuna rohkem see allikatest läbi ei käi.

⁹⁴ RA, ERA.R-1789.2.184, l 1–4. Repatrieerimist käsitlevate artiklite väljalõiked ajalehtedest 04.03–19.12.1948.

⁹⁵ RA, ERA.R-1789.1.98, l 5–13. Tamm ja Velman Jurkinile 11–31.05.1950.

⁹⁶ RA, ERA.R-1789.1.46, l 25. Pisarenko kiri Neyle 05.05.1948.

⁹⁷ Aruanne 1948. aastal tehtud tööst. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, kd. 2, lk 332.

⁹⁸ RA, ERA.R-1789.1.47, l 2. Jurkini kiri 18.02.1948.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ RA, ERA.R-1789.1.41, l 6. Golubevi kiri Gressile 21.01.1948.

¹⁰¹ RA, ERA.R-1789.1.47, l 6. Kiri Jurkinile 05.04.1948.

¹⁰² Golubevi kiri Karotammele 03.12.1947. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, kd. 2, lk 157.

3. Mõjukus ja edu

Repatrierimisosakonna töö edu hindamine on keeruline. Olulist rolli ei mängi mitte ainult repatriantidele suunatud ametliku propaganda maht, vaid ka see, kui palju sellest kohale jõudis. Nagu eelnevates peatükkides juba läbi kajanud on, ei olnud läänetsoonide laagrite ametnikud nõukogude ohvitseride ja nende kavatsuste osas eriti vastutulelikud. Oma rolli mängis ka ohvitseride ning isegi osakonna enda saamatus.

Keskparaadi vaatest oli problemaatiline välismaale saadetavate kirjade kogumine. 1947. aasta 25. oktoobril toimunud repatrierimisala töötajate aruandlus- ja informatsioonikoosolekul teatas toonane osakonna ülem Ney, et teda senine töö ei rahulda ning et iga maakonna esindaja peaks panema kohalikku ajalehte kuulutuse kirjade vastuvõtust välismaale saatmiseks ja otsimiste teostamisest okupatsiooni ajal kadunute kohta, samuti korjama kirju ülesvõtetega juba saabunutelt ja pidama raadio jaoks vestlusi nendega, kes on juba kohanenud.¹⁰³ Ka 1949. aastaks polnud olukord paranenud: 15. jaanuari informatsioonikoosolekul teatas inspektor Lövenšuss, et kõik maakonnad teevad raadiosaadete jaoks materjali kogudes halba tööd. Samal aastal hindasid Ministrite Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee valdades tehtavat kihutustööd samuti ebapiisavaks ning kohustasid repatrierimisosakonda muuhulgas Volga saadete sisu parandama.¹⁰⁴ 1949. aastast pärineb ka edastatud kirjade läbiõmblemise probleem - maakondlike repatrierimisosakondade töötajad saatsid lisaks oma aruannetele salajasena ka Saksamaale suunatud kirju, kõik salastatud kirjad aga õmmeldi kokku toimikuks ja seega ei kõlvanud enam edasisaatmiseks.¹⁰⁵ Kui palju kirju seetõttu kaotsi läks, pole teada. 1948. aastal kehtestati küll osakonna organiseeritud propagandale Moskva käsul ka EK(b)P KK poolne ülevaataja, kuid eelkirjutatu põhjal olukord sellest siiski ei paranenud.¹⁰⁶

Kuna repatrierimisosakond oli see, kes propagandat organiseeris ja kirjade vahendamist Saksamaale korraldas, sõltus ka tehtava kihutustöö edu suuresti nende kompetentsusest. Edastavate artiklite, saadete ja muu meedia sisu kvaliteet oli otseses suhtes nende tõsiseltvõetavusega. Ilmselt mõistsid osakonna töötajad, et ilmselgelt kommunistlikud-bolševistlikud lööklaused eduni ei vii ja pigem tekitavad lugejates võõrastust; seetõttu eelistati enamasti rahvuslikku lähenemist. Samas tuli neil alluda Moskvast tulevatele suunistele, mis

¹⁰³ RA, ERA.R-1789.2.2, l 6. ENSV MN RO repatrierimisala töötajatele korraldatava aruandlus ja informatsioonikoosoleku protokoll 25.10.1947.

¹⁰⁴ RA, ERA.R-1789.2.4, l 15. ENSV MN RO informatsioonikoosolek 15.01.1949; RA, ERA.R-1789.1.66, l 3. ENSV MN ja EK(b)P KK määrus 20.05.1949 nr 030 ENSV kodanike repatrierimise meetmetest.

¹⁰⁵ RA, ERA.R-1789.2.4, l 23. ENSV MN RO informatsioonikoosolek 15.01.1949.

¹⁰⁶ RA, ERAF.1.7a.31, l 3. Golikov Karotammele 14.01.1948.

Ferdinand Kooli tsiteerides: „labastas sellega ka kõik rahvusliku, muutes selle eneseparoodiaks“. ¹⁰⁷ Ka kirjade kohalejõudmine oli äärmiselt oluline mitte ainult nende sisu edasiandmise pärast: repatriant Vassili Lehtmets Vetteri laagrist andis teada, et üksi nende laagrist repatrieerunud isik ei kirjutanud pärast sinna jäänutele, mis ainult süvendas kahtlust, et repatrieerujad küüditatakse või hukatakse. ¹⁰⁸

Arvestatav roll repatrieerimisosakonna tehtud kihutustöö mõju vähendamisel oli läänetsoonides tehtaval vastupropagandal. Ka paljud tagasipöördunud nendivad, et „jäid uskuma“ lugusid tühjasküüditatud maast ja repatrieerujaid eesootavast mahalaskmisest. Samuti aitasid lääneliitlased baltlasi ka otsesemalt, näiteks registreeriti neid sundrepatrieerimise vältimiseks ameeriklastena, samuti on teateid inimeste peitmisest. ¹⁰⁹ Lisaks liitlastele olid ühed suurimad vastupropaganda tegijad vene „valged“, juba Vene kodusõja ajal läände põgenenud monarhistid ja teised bolševismivastased, kes olid sõjasündmuste käigus ilmselt ka ise põgenikelaagritesse sattunud. ¹¹⁰ Vastupropaganda tegijatena nimetatakse ka „endisi sakslaste käsilasi“. ¹¹¹ Keda selle all silmas peetakse on ebaselge, ilmselt mõeldakse Saksa armees võidelnud baltimaalasi ja poolakaid. Repatrieerunute tehtud intervjuudest käivad läbi eesti ohvitseride nimed, keda osa kõnelejaid kõige valjemateks nõukogudevastase sõnumi levitajateks peavad. Inglise tsoonist naasnud Vambola Unt nimetab ohvitseri nimega Kull, Stokkebi ja Vask, Tereze Kikerpill Lüübekist nimetab oma intervjuus ohvitseri nimega Jonson ja Jakobson, kes antibolševistlikku lektüüri loevad ning põgenikke ookeani taha emigreeruma agiteerivad. Osad neist on ka tänapäeval identifitseeritavad: Saksamaal elasid tõepoolest kolonelleitnant Herman Hans Joachim Stokkebi, lipnik Arnold Jonson (Joonson) ja kaptenmajor Voldemar Toomas Karl Jakobson. ¹¹² Huvitaval kombel mainib proua Kikerpill ka härrasid Orupõldu ja Põldmaad, kes olla alles 1949. aastal Saksamaale põgenenud ning rääkisid kõigile õuduslugusid Eesti NSVst. Intrigeeriv on asjaolu, et kõige detailsemat infot Saksamaal toimuva kohta annavad just kõige

¹⁰⁷ Kool, lk 499.

¹⁰⁸ RA, ERAF.1.5a.51, 1 36. Muljed repatrieerunutelt.

¹⁰⁹ Repatrieerimisasjade valitsuse piiritaguse töö osakonna raport repatrieerimise käigust, 24.07.1945.

Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, kd. 1, lk 310, 326.

¹¹⁰ Aгуанне 1948 tehtud tööst. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, kd. 2, lk 333.

¹¹¹ RA, ERA.R-1780.2.4, 1 25. ENSV MN RO linnade ja maakondade repatrieerimisala-töötajate üldkoosoleku protokoll 27.10.1949.

¹¹² Ohvitseride andmekogu. „Herman Hans Joachim Stokkebi“. Eesti Sõjamuuseum, <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1&id=25065>; Ohvitseride andmekogu. „Arnold Jonson (Joonson)“. Eesti Sõjamuuseum, <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1&id=19514>; Ohvitseride andmekogu. „Voldemar Toomas Karl Jakobson“. Eesti Sõjamuuseum, <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1&id=19427>.

nooremad repatrieeritud: Unt ja Kikerpill sündisid vastavalt 1925 ja 1926, samal (1950ndal) aastal naasnud Nikolai Nolken (sünd. 1927) nimetas oma intervjuus konkreetseid laagreid, kus tema andmetel eestlasi leidis. Teised, vanemad tagasipöördujad kurtsid lihtsalt raskeid laagriolusid ning jäid oma kirjeldustes üldsõnalisteks.¹¹³

Ilmselt oligi laagrites tehtav vastupropaganda peamine põhjus, miks repatrieerimisosakonna töö suuresti edutuks jäi. On loomulik, et rasketes laagrioludes hakkasid osad DP-d kaaluma kodumaale naasmist, kuid hirmulood küüditamistest ja mahalaskmistest (eriti kui need tulid ENSV elu kogenud isikutelt nagu Orupõld ja Põldmaa) olid äärmiselt mõjukad. Ei tasu unustada, et juuniküüditamisest oli repatrieerimistöö alguses möödunud vaid mõned aastad ning on väga võimalik, et 1949. aastal põgenenud Orupõld ja Põldmaa tõid endaga ka uudise märtsiküüditamisest. Oluline on ka asjaolu, et vastupropagandat levitasid just eesti ohvitserid, sest isegi kui laagris töötavate ameeriklaste, inglaste ja poolakate vastu usaldust ei tekkinud, oli autoriteetsel positsioonil oleval kaasmaalasel teatav mõjuvõim.

Samas oli repatrieerimisosakonna ja teiste sellega tegelevate asutuste tegevus kohati ise vastupropagandaks. Vseviiov toob välja kirjavahetuse Karotamme ja NLKP sekretäri Georgi Malenkovi vahel 1945. aasta juunis, milles Karotamm kurtis, et repatrieerujad saadetakse täiendavaks kontrolliks teistesse NSV Liidu osadesse (nt Leningrad, Viiburi) ning et ta olevat saanud mitu abipalvet erinevatelt eestlaste gruppidele. Samuti kirjutab ta, et kuuldused nendest juhtumistest on jõudnud läände ning kehtuvad seal niigi laialt levinud repatrieerimisvastast propagandat.¹¹⁴

Lisaks otsesele vastuprogapandale oli levinud üldine stigma tagasipöördujate ja isegi selle kaalujate vastu. 1947. aastal repatrieerunud Leinard Varend kommenteeris oma viibinud tagasipöördumist sellega, et esiteks seisis talle vastu eestlasest laagivanem Teder, kes keelas tal oma asjadega laagrist lahkuda, ning teiseks olid laagrielanikud üht varasemat repatrieerujate gruppi kivide ja muu kättejuhtuvaga loopinud.¹¹⁵ Sellised olud raskendasid oluliselt repatrieerimisalase kihutustöö läbiviimist.

Ehk kõige otsesem kokkupuude põgenike ning potentsiaalsete repatrieerujatega oli nõukogude ohvitseridel, kelle tööks oli Saksamaal kohapeal propagandat levitada ning repatrieerumisalast nõu anda, korraldades selleks laagrites koosolekuid. Üldiselt suhtuti neisse halvasti: 1948.

¹¹³ RA, ERA.R-1789.1.115, l 1, 12, 19. Vestlused Saksamaalt saabunud repatrieeritutelega.

¹¹⁴ Vseviiov, „Kodumaa kutsub“, lk 1860.

¹¹⁵ RA, ERAF.1.5a.51, l 29–30. Golubevi kiri Sovinformbüro juhile Lozovskile, 15.03.1947.

aastal Geislingeni elanike koostatud album nende senisest elust laagris nendib rõõmsalt, et neid külastab iga kuu nõukogude repatrieerimisohvitser, kuid erilist saaki tal seni pole.¹¹⁶ Nagu varem mainitud, seisnes suur osa ohvitseride tööst kirjade kohaletoometamises (millega nad tihti hakkama ei saanud) ning repatrieerumise kasuks otsustanud inimeste ettevalmistamises kodumaale tagasi pöördumiseks. Ka viimasega oli kohati probleeme: eelmises lõigus figureeriv proua Kikerpill kurdab oma intervjuus, et ohvitserid keeldusid teda enne abistamast, kui ta nende jaoks laagris elavate eestlaste ja eriti laste kohta informatsiooni kogus. Ilmselt oli Kikerpilli näol tegemist entusiastiga, kuna laagriülem tabas ta lastele Stalinist rääkimas ning selle eest pandi ta laagri häbitahvlile. Lugu lõppes sellega, et ta jättis maha oma abikaasa, kes püüdis talle Ameerikasse emigreerumiseks vajalikke pabereid koostada ning naasis üksinda Eestisse.¹¹⁷ Ka neil, keda nuhkima ei sunnitud, läks kohati kehvasti: Laine Helk Hamburgist käis repatrieerimisosakonnas kuulamas jutte Eestist ja võttis sealt kaasa Nõukogude Eesti ajalehti. Laagris peeti ta kinni ja viidi politseisse aru andma, kus teda süüdistati spionaažis Nõukogude Liidu heaks.¹¹⁸ Olukord siiski lahenes ja ta repatrieerus 1950. aastal.

Olukorra sellisele kajastusele seisab üllataval kombel vastu Ferdinand Kool, kes väidab, et nõukogude ohvitseridele ei antud mitte ainult vaba ligipääs laagritele, vaid nende tegevust lausa soositi. Samuti tsiteerib ta üht endist NKVD ametnikku, kelle järgi olevat ka kohalikud sakslased olnud põgenike väljaandmisel äärmiselt altid ning tegid seda isegi küsimata. Konservipurgi eest saadi kohalikult bürgermeistrilt aga lausa registreeritud välismaalaste nimekiri. Samuti väidab ta, et Lääs võttis Nõukogude kirjavara suurima heameelega vastu ning nõudis isegi juurde.¹¹⁹ Kohalike sakslaste suhtumise osas on Koolil ilmselt õigus, laagrite rajamisel tõsteti terved linnaosad tühjaks ning paljud kaotasid oma kodu.¹²⁰ Jutt vabast ligipääsust ja nõukogude kirjanduse nõudmisest on aga otseses vastuolus sellega, mida ohvitserid ise raporteerisid. Muidugi on võimalus, et ohvitserid väitsid seda kõike oma laiskuse ja saamatuse katteks, aga on tõenäolisem, et hoopis Kool liialdab ja/või mäletab olukorda hullemana, kui see tegelikult oli.

Lisaks kehvale tööle oli ohvitseride ebaedu üheks põhjuseks ilmselt nende rahvuslik päritolu. Kui juba Volga raadiosaatele ei õnnestunud leida eestlasest diktorit, siis polnud ilmselt ka laagrites tegutsevad ohvitserid baltlased ehk tegemist oli venekeelsete sõjaväelastega. Töö

¹¹⁶ 3 aastat Geislingenis. Koost. Karl Torro. Gebrüder Bott: Göppingen, 1948, lk 56.

¹¹⁷ RA, ERA.R-1789.1.115, l 26, 36. Vestlused Saksamaalt saabunud repatrieerituteaga.

¹¹⁸ *Ibid*, l 57.

¹¹⁹ Kool, lk 469–470.

¹²⁰ *Ibid*, lk 235.

alguses sai küll mainitud üsnagi edukat Läti ohvitseri Libertsit, aga ka tema ebaedukat eestlasest kolleegi Jaan Tarit, kes juba 1947. aastal Saksamaalt lahkus. Isegi kui DP vene keelt mõistis, ei tekitanud Venemaa avarustest pärit punaväelase jutt kodumaa kutsesest erilist teineteisemõistmist ja koduigatsust.

Arvatavasti kõige otsesem viis erinevate meetodite mõju mõistmiseks on läbi repatrieerujatega tehtud intervjuudes nimetatud põhjuste. Samas peab arvestama asjaoluga, et ilmselt ei julgetud vestlust läbiviiva ametnikuga täielikult aus olla ning tihti väideti lihtsalt, et tegelikult taheti juba varem tagasi tulla, kuid ei julgetud. Intervjuusid repatrieerunutega hakati tegema alates 1947. aastast, mil vähenenud tagasipöördujate vool seda võimaldas.¹²¹ Intervjuud olid väärtuslikeks allikateks nõukogude organitele, kes muidu said Saksamaa kohta käivat informatsiooni seal ja ka Rootsisis väljaantavatest Välis-Eesti ajalehtedest (Välis-Eesti, Eesti Teataja jt).¹²² Osakonna suunis oli saabuvatega vestelda nende sealsest elust, reisist ja praegustest muredest, samuti nendest, kes välismaale jäid ning uurida, mida nad raadios kuulata soovivad. Täpsemalt uuriti näiteks, millistes laagrites eestlasi ja teisi baltlasi asub, kas nõukogude meedia jõuab nendeni ning kas nad on teadlikud, et repatrieerumine on variant.¹²³

Üldiselt algasid intervjuud Eestist lahkumise asjaolude selgitamisega. Kes evakueeriti, kes mobiliseeriti, kes põgenes läheneva rinde eest. Kuna intervjuude küsimusi säilinud ei ole, tuleb neid vastuste põhjal tuletada, kuid valdavalt kumab läbi intervjuueeritavate närvilisus, mida on kohati isegi vestluse protokollis välja toodud. Samas ei eita näiteks nõukogude tsoonist repatrieeritud Elli-Emilie Geltser, et ei soovinud tegelikult Saksamaalt lahkuda ning tegi seda ainult politseilise surve sunnil.¹²⁴ Tagasipöördumise viibimist seletati tavaliselt tugeva vastupropagandaga, mis tegi isegi võimaluste kohta uurimise äärmiselt keeruliseks. Tihti ei lubatud nõukogude ohvitseri ega nende kaasatoodud propagandat isegi laagritesse ning Volga saateid segati.¹²⁵ Üks kummalisemaid repatrieerumise põhjuseid on ehk 1952. aastal naasnud Hilja Vahe-Velli oma, kes tahtis, et tema tütar käiks eestikeelses koolis.¹²⁶ Läbivalt nimetatakse aga tagasipöördumise põhjusena kodust tulnud kirja, mis naasma kutsus. Seega leiab kinnitust ka Moskvast tehtud järeldus, et kõige edukam repatrieerimise meetod on individuaalsed kirjad kodustelt ja sõpradelt.

¹²¹ RA, ERA.R-1.5.318, l 153–154. Aruanne Repatrieerimisosakonna tehtud tööst perioodil 1945–1953.

¹²² RA, ERAF.1.4a.96, l 124. Teateid põgenike kohta Saksamaal USA ja inglise tsoonides.

¹²³ RA, ERA.R-1789.2.3, l 2. RO koosoleku protokoll 17.02.1948; RA, ERA.R-1789.1.115, l 1, 9. Vestlused Saksamaalt saabunud repatrieeritutelega.

¹²⁴ RA, ERA.R-1789.1.142, l 10–11. Vestlused rahvademokraatiamaadest saabunud repatrieeritud isikutega.

¹²⁵ RA, ERA.R-1789.2.150, l 77. Nikolai Nolckeni kiri 08.12.1949.

¹²⁶ RA, ERA.R-1789.1.162, l 8. Vestlused Lääne-Saksamaalt saabunud isikutega.

Tegelikult võib teha üldise järelduse, et repatrieerimine polnud edukas. Kui me võtame aluseks Kumer-Haukanõmme arvud ning eeldame, et Saksamaale põgenes umbes 40 000 inimest ning repatrieerimise osakonna enda aruande, mille järgi repatrieeriti Saksamaalt 7242 inimest, siis on repatrieeritute osakaal kõigest 18%.¹²⁷ Muidugi tuleb arvestada, et umbmääraselt „vangilaagritest saabunute“ kategoorias on ka 9451 isikut, kuid ei ole selge, kas ja kui paljud neist Saksamaalt saabusid.¹²⁸ Samuti ei saa unustada neid, kes repatrieerumise asemel koonduslaagritesse sattusid. Vseviovi hinnangul jõudis „repatrieeritutes“ kodumaale alla poole, seega võib Saksamaalt naasnute arv tõusta umbes 15 000. See tõstab repatrieeritud eestlaste hulga küll 37.5%-ni, kuid ka see on suuremat pilti vaadates väike osa põgenikest, eriti kui ametlik eesmärk oli tagasi tuua kõik sõja ajal lahkunud „kodanikud“. Seega võib Eesti NSV Ministrite Nõukogu Repatrieerimisosakonna tööd pidada üldiselt läbikukkunuks.

¹²⁷ Kumer-Haukanõmm, „The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945-52“, lk 228–229; RA, ERA.R-1.5.318, l 180. Aruanne tehtud tööst.

¹²⁸ *Ibid*, l 180.

Kokkuvõte

Eestist põgenes 1944. aasta Suure põgenemise käigus umbes 80 000 inimest, kellest umbes pooled sattusid Saksamaale. Nõukogude Liit käsitles neid oma kodanikena ning nõudis nende väljaandmist ja sundrepatrieerimist, lääneliitlased sellega üldiselt aga ei nõustunud. Seega püüti põgenikke vabatahtlikult repatrieeruma veenda. Repatrieerimist koordineeris Moskvas tegutsev NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asunud Repatrieerimisasjade Voliniku Valitsus, millele allusid ÜRO kodanike repatrieerimis- ja otsimisosakond Nõukogude sõjalise administreerimise all oleval Saksamaal, ja liiduvabariikide repatrieerimisosakonnad, sh Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asunud Repatrieerimise Osakond. Liiduvabariigi siseselt tegutsesid ka maakondlikud, kohalike Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomiteede vastuvõtu-jaotuspunktid, mis tegelesid oma piirkonnast pärit repatriantide integreerimisega.

Repatrieerimise osakond kasutas repatrieerumisalase kihutustöö jaoks nii massimeediat kui individuaalset lähenemist. Massimeedia vallas kasutati peamiselt ajakirjandust, eriti Rahva Häält, milles ilmusid iganädalaselt repatrieerumisteemalised artiklid. 1949–1950 ning 1951–1953 ilmusid vastavalt selle eriväljaanded Kodumaa Kutse ja Tõde Kodumaalt, mis olid suunatud välismaal elavatele eestlastele. Kirjalikest materjalidest olid samuti levinud brošüürid ja lendlehed, mis sisaldasid juhendeid repatrieerumiseks, kirjeldusi repatrieerunute elust ja erinevate ühiskonna- ja riigitegelaste pöördumisi. Samuti oli osakonnal Berliini raadiosaates Volga kaks korda nädalas pool tundi eetriaega, kus mängiti eesti muusikat ja varem lindistatud saateid ning loeti ette artikleid, pöördumisi ja kirju. Visuaalsete meediumitena kasutati fotoajalehti ja kinožurnaale, mida mängiti laagrites ja kohalikes kinodes.

Individuaalseks lähenemiseks kasutati lähedaste ja ka kuulsuste poolt kirjutatud era- ja kollektiivkirju. Individuaalkirjade saatmist nõuti nii juba repatrieerunud eestlastelt kui ka inimestelt, kelle kohta teati, et neil on välismaal sugulasi või tuttavaid. Kollektiivkirju kirjutasid nii ühe eriala inimesed, nt metsandusteadlased, kui ka ühe piirkonna elanikud. Kirju saadeti nii rahvusvahelise posti kui ka repatrieerimisosakonna kaudu, kuid mõlema variandi puhul oli probleeme kirjade kohale jõudmisega.

Repatrieerimisosakonna tööd võib üldiselt pidada ebaedukaks. Esiteks oli neil probleeme kirjade kogumisega, selle osas kritiseerisid tööd nii osakonna enda töötajad kui ka Ministrite Nõukogu ja partei Keskkomitee. Ka materjalide sisuga oli kohati probleeme, kõige enam raadiosaadetega, millel puudus eestlasest diktor ja milles aeg-ajalt kooskõlastamata etteasteid edastati. Osalt võis nende tööd häirida Saksamaal leviv repatrieerumise vastane propaganda,

mida edastasid nii lääne kui ka eesti ja vene valged ohvitserid, kes levitasid lugusid sellest, et Eestisse naasjad küüditatakse või lastakse maha. Kohapeal levitasid otsest propagandat Nõukogude ohvitserid, kes ka kirjade kohaletoimetamisega tegelesid, kuid üldiselt erilist usaldust ei tekitanud ega ka liitlastelt erilist toetust ei omanud. Ka arvud ei lase osakonna tööd edukaks pidada. 40 000 Saksamaale jõudnud eestlasest repatrieerus kõigest 7242 ehk 18%, kuigi see arv ilmselt ei sisalda vangilaagritesse saadetud põgenikke. Üldiselt võib osakonna tööd läbikukkunuks pidada.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiivimaterjalid

Rahvusarhiiv (RA)

ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ERAF.1.4a.96. Väljaläinud salajaste ja täiesti salajaste kirjade ära kirjad kõikidele organisatsioonidele kõigis küsimustes 01.07–31.07.1946.

ERAF.1.5a.51. Kirjavahetus ENSV Siseministeeriumi ja teiste ENSV ja NSVL nõukogude organisatsioonidega repatrieerimise ja emigreerimise küsimustes 27.01–03.12.1947.

ERAF.1.7a.31. Materjalid välismaal viibivate eestlaste emigreerimise ja repatrieerimise kohta 06.01.1948–13.08.1948.

ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

ERA.R-1.5.100. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrused ja korraldused.

ERA.R-1789 – ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv repatrieerimise osakond

ERA.R-1789.1.42. Kirjavahetus tagasipöördumise propageerimise asjus 1948.

ERA.R-1789.1.43. Statistiline aruanne repatrieerunite kohta 1945–1948.

ERA.R-1789.1.46. Kirjavahetus nõukogude kodanike repatrieerimist ja otsimist teostanud asutustega Saksamaal ja Austrias isikute repatrieerimise korraldamise küsimustes. Õiguste ja soodustuste loetelu repatrieeritud isikutele kodumaal. Lääne-Saksamaalt Grodno laagri (nr. 312) kaudu ja Austriast Nõukogude Eestisse repatrieeritud isikute nimekirjad.

ERA.R-1789.1.47. Kirjavahetus nõukogude kodanike repatrieerimist ja otsimist teostanud asutustega Saksamaal isikute repatrieerimise korraldamise küsimustes.

ERA.R-1789.1.49. Kirjavahetus ministeeriumidega ja EK(b)P Keskkomiteega isikute repatrieerimise korraldamise, repatrieerimise propageerimise ja kodumaale tagasipöördunud isikute elamis- ja töötingimuste asjus 02.01–16.11.1948.

ERA.R-1789.1.66. Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja EK(b)P otsused ja korraldused repatrieerimise asjus.

ERA.R-1789.1.91. Kirjavahetus ENSV MN-ga RO tööplaanide ja ürituste asjus 1950.

ERA.R-1789.1.98. Kirjavahetus NSVL kodanike repatrieerimist teostanud asutustega välismaal isikute repatrieerimise asjus 11.02–19.09.1950.

ERA.R-1789.1.115. Vestlused Saksamaalt saabunud repatrieeritute, 11.02.1950–30.12.1950.

ERA.R-1789.1.120. Vestlused rahvademokraatia maadest saabunud repatrieeritud inimestega 31.07.1950–31.12.1950.

ERA.R-1789.1.142. Vestlused rahvademokraatiamaadest saabunud repatrieeritud isikutega 10.04.1951–31.12.1951.

ERA.R-1789.1.149. Ülevaade väliseestlaste koondumiskohtadest ja nende arvulisest koosseisust. Ülevaade 1951. a avaldatud materjalidest ajalehes "Tõde Kodumaalt" ja väliseestlaste nimekirjad, kellele saadetud nimetatud ajalehte. Kirjavahetus NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asunud Repatrieerimisasjade Voliniku Valitsusega repatrieerimise korraldamise, propageerimise ja isikute kohta andmete kogumise asjus. Repatrieeritute nimekirjad.

ERA.R-1789.1.162. Vestlused Lääne-Saksamaalt saabunud isikutega, 18.04.1952–24.09.1952.

ERA.R-1789.2.1. Juhataja käskkirjad 13–20.02.1953.

ERA.R-1789.2.2. Koosolekute protokollid 14-25.10.1947.

ERA.R-1789.2.3. Koosolekute protokollid 15.02.1948–15.11.1948.

ERA.R-1789.2.4. Koosolekute protokollid 15.01.1949–27.10.1949.

ERA.R-1789.2.150. Kirjavahetus repatriantidega kodumaale tagasipöördumise, töösaamise jt küsimustes 02.01.1950–21.03.1950.

ERA.R-1789.2.151. Kirjavahetus repatriantidega kodumaale tagasipöördumise, töösaamise jt küsimustes 21.03.1950–16.12.1950.

ERA.R-1789.2.182. Kollektiivkirjad välismaal asuvatele eestlastele 01.01.1947–31.12.1947.

ERA.R-1789.2.184. Repatrieerimist käsitlevate artiklite väljalõiked ajalehtedest 04.03–19.12.1948.

Kirjandus

3 aastat Geislingenis. Koost. Karl Torro. Gebrüder Bott: Göppingen, 1948.

Arnold-Forster, W. "U.N.R.R.A.'s Work for Displaced Persons in Germany." *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)* 22, nr. 1 (1946), lk 1–13.

„Diplomatic Papers, 1945, Europe, Volume V“. Foreign Relations of the United States, toim. Rogers P. Churchill jt. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1969.

„Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters, Volume II“. Foreign Relations of the United States, toim. N. O. Sappington jt. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1967.

„Diplomatic Papers, Conferences at Malta and Yalta, 1945“. Foreign Relations of the United States, toim. Bryton Barron. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1955.

„Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Volume I“. Foreign Relations of the United States, toim. Richardson Dougall jt. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1960.

Goeken-Haidl, Ulrike. *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg*. Essen: Klartext, 2007.

Hummel, Jeffrey Rogers. “Operation Keelhaul: Forced Repatriation after World War II.” *The Independent Review* 27, nr 3 (2022), lk 449–460.

Jacobmeyer, Wolfgang. *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer – Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Band 65. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985.

Jürjo, Indrek. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: UMARA, 1996.

Kaasik, Peeter. “Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel: sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi”. Doktoritöö, Tallinna Ülikool, 2012.

Kase, Elju. „Repatrieerimine Eesti NSV-s“. Bakalaureusetöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti ajaloo õppetool, 2005.

Knapton, Samantha K. *Occupiers, Humanitarian Workers, and Polish Displaced Persons on British-Occupied Germany*. London: Bloomsbury, 2023.

Kool, Ferdinand. *DP kroonika: Eesti pagulased Saksamaal 1944-1951*. Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 1999.

Kumer-Haukanõmm, Kaja. „Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel.“ Doktoritöö, Tartu Ülikool, 2012.

Kumer-Haukanõmm, Kaja. „The Yalta Agreement and the Repatriation of Estonians in 1945–52“. *The Baltic States under Stalinist Rule*, toim. Olaf Mertlesmann. Köln: Böhlau, 2016.

Airi Kuusk. „Repatrieerimispropaganda Eesti NSV-s repatriantide kaasamise näitel aastatel 1945–1953“. Bakalaureusetöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Uusima ajaloo õppetool, 2008.

Nowak, Katarzyna. *Kingdom of Barracks. Polish Displaced Persons in Allied-Occupied Germany and Austria*. Montreal & Kingston: McGill-Queens University Press, 2023.

Pletzing, Christian, Marianne Pletzing (Hg.). *Displaced persons. Flüchtlinge aus den baltischen staaten in deutschland*. Colloquia Baltica 12, 2007.

Stroja, Jessica. *Displaced Persons, Resettlement and the Legacies of War*. Oxon: Routledge, 2022.

Tari, Jaak. „Olen üllatunud ülesehitustöö hoost“. Tagasitulnu uue elu rajamisel. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947, lk 37–38.

Tomingas, Ivi. „Suur põgenemine 1944“. Tuna nr 3, 2019, lk 119–128.

Tšepurin, Katrin. „Eesti pagulased Inglismaal ning nende repatrieerimine sõjajärgsel perioodil“. Bakalaureusetöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Uusima ajaloo õppetool, 2008.

Vseviov, David. „Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda“. Doktoritöö, Tallinna Pedagoogikaülikool, 2002.

Vseviov, David. „Kodumaa kutsub – repatrieerumise korraldamisest ENSVs“. Looming nr 12, 2002, lk 1855–1869.

Vseviov, David. „Repatrieerimisretoorika kui abivahend kohandumiseks tagasipöördumisideega (1945–1953)“. *Kohandumise märgid*, koost. V. Sarapik, M. Kalda, R. Veidemann. Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk 67–86.

Арзамаскин, Юрий. Тайны советской репатриации. Москва: Вече, 2015.

Земсков, Виктор. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952. Москва: Центр гуманитарных инициатив, 2016.

Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, 1944–1952: Сб. док. в 2 т. Т. 1. 1944–1946 / Федер. арх. агентство ФКУ «Гос. архив Российской Федерации», Герман. ист. ин-т в Москве; Отв. ред. и отв. сост. О.В. Лавинская, В.В. Захаров. М.: Политическая энциклопедия, 2019.

Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, 1944–1952: Сб. док. в 2 т. Т. 2. 1947–1952. М.: Политическая энциклопедия, 2019.

Kasutatud perioodika

Kodumaa Kutse, 1949–1950

Noorte Hääl, 1950

Postimees, 1946

Internetiallikad

Ohvitseride andmekogu. „Herman Hans Joachim Stokkebi“. Eesti Sõjamuuseum. <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1&id=25065> (vaadatud 13.04.2025).

Ohvitseride andmekogu. „Arnold Jonson (Joonson)“. Eesti Sõjamuuseum. <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1&id=19514> (vaadatud 13.04.2025).

Ohvitseride andmekogu. „Voldemar Toomas Karl Jakobson“. Eesti Sõjamuuseum. <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1&id=19427> (vaadatud 13.04.2025).

„Return to the Motherland: Displaced Soviets in World War II and the Cold War by Seth Bernstein“. EuropeNow. <https://www.europenowjournal.org/2023/09/11/return-to-the-motherland-displaced-soviets-in-world-war-ii-and-the-cold-war-by-seth-bernstein/> (vaadatud 14.05.2025).

Summary

The Repatriation Department of the Council of Ministers of the Estonian SSR and its work for the repatriation of Estonians in Germany 1945–1953

During the Great Exodus of 1944, around 80 000 people fled Estonia, around half of them ended up in Germany. The Soviet Union declared them to be Soviet citizens and demanded their forced repatriation, the western allies, however, mostly disagreed. Therefore the Soviet government tried to convince the refugees to repatriate voluntarily. The aim of this work is to explore the framework that was used for repatriation, and the propaganda (both general and individually targeted), that was produced by both Moscow and the Estonian SSR. The effectiveness of the aforementioned framework and propaganda will also be discussed.

Repatriation to the USSR was coordinated by the Office of the Commissioner for Repatriation Affairs of the Council of Ministers of the USSR, headed by general-polkovnik Filipp Golikov. Under its jurisdiction were the Repatriation and Tracing Department of the Citizens of the United Nations in Soviet-Administered Germany, headed by general-mayor Mihhail Jurkin, and the repatriation departments of the Soviet republics. That included the department of the Estonian SSR, which was headed by Agda Ney (later by V. Tamm and A. Heinsaar).

The Estonian Repatriation Department, which existed from 1945 to 1953, used both mass media and individual approaches for its propaganda. Mass media was mainly newspapers, specifically *Rahva Hääl* (Voice of the People), which published weekly repatriation themed articles and columns. From 1949–1950 and 1951–1953 it had two special editions, *Kodumaa Kutse* (Call of the Homeland) and *Tõde Kodumaalt* (Truth from the Homeland), which were meant for Estonians living abroad. Other written materials included brochures and leaflets, which spread instructions for repatriating, descriptions of the lives of repatriates, and written addresses by various celebrities and politicians. The department also had biweekly 20 minutes of airtime on the „Volga“ radiostation in Berlin, during which they played Estonian music and prerecorded performances, and read articles and letters. Photo newspapers and cinema journals were used as visual mediums, meant to prove, that what was written in the papers and leaflets was really true.

As for individual approaches, private and collective letters written by family members and celebrities were used. Private letters were written by both previous repatriates and by people who had friends or family abroad. Both were done under pressure from the repatriation department. Collective letters were written by experts in a field, for example foresters, and

people of a certain region. The letters were sent both through international postal services and the departement, but both had problems with the delivery.

The work of the Repatriation Departement can generally be regarded as unsuccessful. First of all, they had problems with the collection of the letters, for which they were criticised by both the workers of the departement itself and the Council of Ministers and the Central Committee of the Estonian Communist Party. There were also problems with the materials, especially for the radio show, which had no estonian hosts and occasionally broadcasted unauthorized materials. Partial blame can be placed on anti-repatriation propaganda, perpetrated by the allies in the west, but also former estonian and russian white officers, who spread the story that anyone, who returns home, will be executed or sent to Siberia. In Germany, propaganda was spread by Soviet officers, who also delivered the letters, but they didn't envoke much trust in the refugees and also had little support from the allies. Numbers are also not in the departement's favor: of the 40 000 estonians in Germany at the end of the war, only 7242 repatriated. That is only about 18%. However, that number doesn't include the refugees, that were deported to Siberia and never made it to Estonia, or Prisoners of War (9451 of whom were repatriated over the course of the departement's existance, although not necessarily from Germany). In general, the work of the Repatriation Departement can be regarded as a failure.

Lisad

Lisa 1. Eesti NSVsse saabunud repatriantide arv aastatel 1945–1953¹²⁹

Kust	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	Kokku
Saksamaa	4237	2279	448							7242
Inglise tsoon				53	9	16	3	-	-	
Ameerika tsoon				79	14	1	-	4	-	
Prantsuse tsoon				1	1	-	-	-	-	
Nõukogude tsoon				40	10	8	3	-	-	
Austria	54	14	10							85
Inglise tsoon				1		-	-	-	-	
Ameerika tsoon				2	-	-	-	-	-	
Prantsuse tsoon				4	-	-	-	-	-	
Nõukogude tsoon				-	-	-	-	-	-	
Soome	12	21	1973	66	5	-	-	7	-	2084
Rootsi	67	61	24	17	10	7	5	1	-	192
Norra	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Holland	3	3	-	-	-	-	1	1	-	8
Taani	4	4	8	5	-	-	-	1	-	22
Belgia	1	2	-	3	4	-	-	-	-	10
Prantsusmaa	78	115	8	10	2	-	3	1	-	217
Itaalia	3	-	-	5	-	-	-	-	-	8
Inglismaa	-	-	-	12	-	2	8	3	2	27
USA	-	-	1	2	-	1	1	1	-	6
Jugoslaavia	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Kanada	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Rumeenia	3	21	8	5	-	-	-	-	-	37
Ungari	2	2	1	-	-	-	-	-	-	5
Tšehhoslovakkia	157	70	17	10	5	3	1	3	-	266
Poola	784	50	97	19	16	12	18	1	-	997

¹²⁹ RA, ERA.R-1.5.318. Aruanne tehtud tööst perioodil 1945–1953, l 142.

Hiina	-	-	-	1	3	-	-	-	-	4
Aafrika	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Austraalia	-	-	-	-	-	4	-	-	-	4
Venezuela	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Sõjavangi- laagritest	29	4098	3604	217	529	972	2	-	-	9451
Kokku	5470	6742	6199	550	611	1026	45	25	3	20671

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Anna Elisabeth Benno,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Eesti NSV Ministrite Nõukogu Repatrieerimisosakonna tegevus Saksamaal asuvate eestlaste repatrieerimiseks perioodil 1945 – 1953“, mille juhendaja on Tõnu-Andrus Tannberg, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Anna Elisabeth Benno

16.05.2025